

TIJD & TAAK

LEDENBLAD VAN DE BANNING VERENIGING - VERSCHIJNT VIER KEER PER JAAR - DE BANNING VERENIGING ORGANISEERT ACTIVITEITEN OP HET SNIJVLAk VAN LEVENSOVERTUIGING, RELIGIE EN SOCIAALDEMOCRATIE

INTERVIEW IRENE VAN STAVEREN

We zijn het normaal gaan vinden dat de economisch theorie zich beperkt tot de markt. Hoogleraar ontwikkelingseconomie Irene van Staveren betoogt dat de basis van de economie niet de markt, evenmin de staat, maar de gemeenschapseconomie is. In de gemeenschapseconomie wordt de markt vervangen door samenwerking zonder vergoedingen en winstoogmerk.

» p. 4
Foto: Eric Brinkhorst

INTERVIEW LARA STAAL

Lara Staal is een curator in het theater en wil het theater midden in de maatschappij plaatsen en experimenteert met verschillende formats waarin academici, politici en kunstenaars met elkaar in debat gaan. Niet alleen om uitersten tegenover elkaar te plaatsen, maar juist ook om gemeenschappen die er al zijn te kunnen versterken.

» p. 18
Foto: Elies Van Renterghem

INTERVIEW ESTHER-MIRJAM SENT

Hoe kijkt Esther-Mirjam Sent als voorzitter van de PvdA aan tegen samenwerking met GroenLinks? Zij staat voor een zorgvuldig proces, maar kernwaardes zijn niet onderhandelbaar. Dirk Achterbergh praat met haar over linkse samenwerking, denkkracht en wrijving in de partij. Ze is onverbloemd optimistisch over de toekomst van de sociaaldemocratie.

» p. 20
Foto: Geert van de Ven

DECEMBER 2022 | IN DIT NUMMER:

REDACTIONEEL 2 | VAN DE VOORZITTER 3 | INTERVIEW: IRENE VAN STAVEREN 4 | ESSAY: MINDER IK, MEER WIJ 8 | PVD ACADEMY 11 | BEELDCOLUMN: LEVEN IN ARMOEDE 12 | NAOMI LEEST: HET LIED VAN OOIEVAAR EN DROMEDARIS 14 | BOEKESSAY: DE MAATSCHAPPIJ, DAT BEN JIJ... NIET MEER 15 | SERIE: 'IS UITERSTEN BIJ ELKAAR BRENGEN WEL HET ULTIEME DOEL VAN MIJN VAK?' 18 | INTERVIEW: ESTHER-MIRJAM SENT 20 | ESSAY: GEEN LIEVE GEZICHIES 23 | COLUMN: DE MENS EN DE MENSHEID 26 | COLOFON: 27 | HET GEDICHT: LIEKE MARSMAN 28

Als opening een korte persoonlijke noot: in september heb ik het stokje over mogen nemen van Maarten van den Bos als nieuwe ambtelijk secretaris van de Banning Vereniging. Mijn naam is Lianne Schuurin. Naast mijn functie bij de Banning Vereniging ben ik Statenlid voor de PvdA in Limburg, stadsgids in Maastricht en betrokken bij het organiseren van evenementen in de Sint Janskerk Maastricht. Hier was ik in mijn vorige functie commercieel manager voor de Protestantse Gemeente Maas-Heuvelland. Ik kijk er erg naar uit om bij deze vereniging te werken aan een plek waar we vragen kunnen stellen zonder meteen een mening te hoeven hebben. Ruimte voor dialoog en reflectie, maar met het besef dat politieke kwesties ook een morele kant hebben. Een betere wereld verschijnt nou eenmaal, helaas, niet vanzelf.

Dit nummer is het eerste waar ik van begin tot eind bij betrokken ben geweest. Een mooie verantwoordelijkheid bij een blad met al zo'n lange geschiedenis, die hiernaast wat verder wordt toegelicht. Het is denk ik opnieuw goed gelukt om in verschillende artikelen te reflecteren op in ieder geval een paar taken van deze tijd.

In september mocht ik direct aan de slag met de Banning Leergang die dit najaar heeft plaatsgevonden over de vraag hoe we verder moeten na het neoliberalisme. Een interessante alternatieve denkwijze in de economie werd toegelicht door Irene van Staveren. U vindt in dit nummer een uitgebreid interview met haar over de gemeenschapseconomie en het belang van een alternatief voor het marktdenken.

In het essay 'De maatschappij, dat ben jij... niet meer' wordt aan de hand van twee boeken besproken dat typisch (neo)liberaal beleid geleid heeft tot een teruggetrokken overheid en een steeds grotere groep mensen die afhaakt. Hier ligt een grote opgave voor de politiek, en dan logischerwijs juist voor linkse politiek. De Banning leergang dit najaar eindigde met de vraag hoe een nieuw perspectief op linkse politiek ontwikkeld zou kunnen worden. De nieuwe wbs directeur Tim 'S Jongers pleit voor meer ervaringskennis in de politiek en dit komt terug in de beeldcolumn in dit nummer. Ook vindt u in dit nummer een interview met PvdA-voorzitter Esther Mirjam Sent over hoe samenwerking met GroenLinks met het oog op sociaaldemocratische kernwaarden vorm kan worden gegeven. Ook komt de PvdA Academy aan bod, waar jongeren de ruimte krijgen dit soort grotere discussies te voeren. Een van de deelnemers schreef een essay voor dit nummer. Het is een pleidooi voor gemeenschapsdenken, ook bij nieuwe linkse samenwerking, en sluit daarmee mooi aan bij de andere artikelen.

In de laatste aflevering van onze serie over hoe kunstenaars de dialoog in de samenleving kunnen bevorderen, vertelt Lara Staal hoe zij als theatercurator probeert kunstenaars, activisten en academici samen te laten werken om juist ook eens op een andere manier het gesprek aan te gaan. Een reflectie op de expositie van Suze Robertson in Museum Panorama Mesdag, maakt dit nummer, samen met onze vaste rubrieken, compleet.

Ondertussen wordt door de redactie al nagedacht over de nummers van volgend jaar. Opmerkingen of suggesties blijven altijd van harte welkom!

Het blad Tijd en Taak bestaat dit najaar 90 jaar. Het is gelukkig springlevend en heeft een enthousiaste redactie. Een goed moment om stil te staan bij de vraag waarom het blad eigenlijk met die naam is getooid.

Tot 1932 heette het blad 'de Blijde Wereld'. Het was de naam van het socialistisch-christelijk weekblad opgericht door jonge predikanten. Sinds 1902 werd het vanuit Friesland verspreid. De omzetting van 'de Blijde Wereld' in 'Tijd en Taak' vond in 1932 plaats. Willem Banning, oprichter van de Arbeidersgemeenschap der Woodbrookers, was inmiddels gevraagd de redactie van het blad over te nemen. Dat wilde hij wel, onder voorwaarde dat de naam gewijzigd zou worden. 'Blijde Wereld' was hem te romantisch en te optimistisch. Banning kwam met de naam 'Tijd en Taak' en inmiddels draagt het blad deze naam 90 jaar.

De naam is ontleend aan een cyclus van 10 gedichten van dichter en literator Garnt Stuiveling (1907-1985). Die cyclus Tijd en Taak is te vinden in Stuivelings eerste dichtbundel *Elementen* (1931), waarin natuurlyriek en socialisme elkaar afwisselen. Stuiveling, vader van PvdA-politica Saskia Stuiveling, was actief in de sociaaldemocratische beweging. Hij was een bewonderaar van Multatuli en na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar Nederlandse letterkunde te Amsterdam. In het interbellum verschenen artikelen en gedichten van zijn hand in socialistische bloemlezingen, zoals *Tijdsignalen*. Die bundel was samengesteld door Henriëtte Roland Holst, aan

DE ZWARE TAAK VAN DEZE ZWARE TIJD

wie Stuiveling later zijn Erasmus opdroeg, een 'spel van het humanisme in zes taferelen' (1936).

Herinneringen aan de eerste wereldoorlog klinken in de gedichtencyclus mee, net als vrees voor een tweede grote oorlog. Socialistische retoriek ontbreekt in de gedichten niet: socialisme is als de zuivere bron, het klaar kompas waarop het veilig varen is. De cyclus roept op om opnieuw één te worden en solidair te zijn met wie voor vrijheid strijdt. En dat vanuit een sterk roepingsbesef:

*Evenals elke mens een roeping heeft
welke te dienen hij niet moet verzaken,
zo heeft ook elke generatie taken
die d'eeuwigheid haar te volbrengen geeft.*

Geheel in de traditie van de Banningvereniging roept de cyclus niet alleen op tot strijd voor het socialistisch ideaal, maar maant het ook tot af en toe een moment van stilte. Het is niet goed steeds in daden te leven 'en nooit een uur te vinden om stil in te keren in 't eigen diepste wezen'.

Garnt Stuiveling was een representant van die andere geestelijke stroming waaruit de Banningvereniging steeds heeft willen putten, naast de stroming van het religieus socialisme. Het is de stroming van een op waarden gericht humanisme dat vrijheid en gerechtigheid als eis stelt voor het persoonlijke én maatschappelijke leven.

Sommige strofen van de cyclus verstaan ook wij onmiddellijk:

*Geen mitrailleurs, geen troependringen,
geen gassen slaan de opstand stil:*

*geweld kan nooit een volk bedwingen
dat voor de vrijheid sterven wil!*

Koen Holtzapffel is voorzitter van de Banning Vereniging.

*Doch wij, die hier in 't westen strijden,
weten wij klaar en t' allen tijd,
hoe hún heldhaftig zelfbevrijden
deel is van ónze strijd?*

Wie denkt daarbij niet aan de strijd van de Oekraïense bevolking voor onafhankelijkheid of van Iraanse vrouwen voor vrijheid?

Ook al lijkt 'Tijd en Taak' met een teveel aan grote woorden te behoren tot een lang vervlogen tijd, de cyclus stelt ons als lezers van nu een indringende vraag. Hebben ook wij niet een roeping, een taak om deze wereld mooier, vrediger en eerlijker te maken? Gebruiken wij de tijd die ons gegeven is nuttig en constructief om de droom van een goede, rechtvaardige en duurzame samenleving dichterbij te brengen? Overdenking van die vraag is even relevant als 90 jaar geleden. Om met de dichter van 'Tijd en Taak' te eindigen:

*'Zo moge ons geslacht zijn taak volvoeren,
de zware taak van deze zware tijd.'*

“WAT WIJ WAARDEVOL VINDEN, IS VAAK IETS SOCIAALS”

Hoogleraar ontwikkelingseconomie Irene van Staveren woont in een verbouwde boerderij op het platteland van Overijssel. Ze is praktiserend lid van de doopsgezinde gemeente Twente. De kijk op het leven die hoort bij deze kerkgemeenschap spreekt haar sterk aan. Economische onderwerpen helder en begrijpelijk uitleggen aan een breed publiek is een van de dingen waar ze zich mee bezighoudt. Ze schrijft al een aantal jaren een column in *Trouw* en geeft lezingen aan geïnteresseerden, zoals bij de Banningleergang. Ze heeft een economieleerboek gepubliceerd waarin ze studenten een inleiding geeft op de economische praktijk. De inhoud is voor iedere geïnteresseerde toegankelijk gemaakt in een gratis onlinecursus.

**Door Evelien Polter
& Joke van der Neut**

Waarom wil je economie toegankelijk maken voor leken?

“Ten eerste vind ik economie te belangrijk om alleen maar aan economen over te laten.

We hebben allemaal te maken met de gevolgen van de economie en het economisch beleid. We moeten er daarom allemaal iets vanaf weten. Ik ben heel blij met mijn column in *Trouw*. Ik krijg veel reacties, veel positieve, maar natuurlijk ook kritische. Ik merk dat de column breed gelezen wordt en invloed heeft. Een van mijn stukjes werd zelfs een keer aangehaald in een Kamerdebat.

Mijn tweede drijfveer is dat ik tegengewicht wil bieden aan de heersende mainstream economische opvattingen. We hebben de afgelopen vier kabinetten Rutte gezien dat de markt steeds meer ruimte kreeg.

Dat is vooral op advies van mainstream economen. Er werd door hen gesteld dat economische groei goed is. Hoe groter de groei, hoe minder conflicten er zouden zijn bij de verdeling van de taart. De markt zou die groei het beste bewerkstelligen. Ik wil de rijkdom aan economische ideeën toegankelijk maken en daarmee een breder inzicht geven in de economie en de markt.”

In haar boek *Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest* biedt Van Staveren een overzicht van zeer diverse economische inzichten uit tweehonderdvijftig jaar geschiedenis. Ze schrijft dat het hoog tijd is om weer te gaan luisteren naar het koor aan economische stemmen dat de geschiedenis ons aanreikt. Al was het maar om te voorkomen dat we door de stem van slechts één groep in dat koor belazerd worden.

Achterin je boek schrijf je dat There Is No Alternative-roepers geen benul hebben van de rijkdom van economische ideeën die de geschiedenis heeft voortgebracht. Je laat zien dat de mainstream economen een veel te eenzijdig beeld neerzetten. Is dit de kern van jouw werk?

“Ja dat klopt. Een heleboel economen hebben geen flauw benul meer van wat Maynard Keynes, Joan Robinson of Karl Marx hebben geschreven. Op middelbare scholen, hbo's en universiteiten is het economisch onderwijs afgelopen veertig jaar vernauwd tot marktdenken. Toen ik in 1982 ging studeren aan de Erasmus Universiteit was er nog één hoogleraar Keynesiaanse economie, een paar jaar later was die weg.

Daarbij is economische wetenschap een sociale wetenschap. Ik werk in een instituut wat interdisciplinair is.

Ook de economen worden geacht om interdisciplinair te werken. Je kunt bij economische vraagstukken niet zonder inzichten uit de geschiedenis, de sociologie en de antropologie.”

In haar columns betoogt Van Staveren dat de kennis uit andere wetenschappelijke disciplines nodig is voor de kwaliteit en vooruitgang in economische wetenschap. Een pluralistische kijk in plaats van zelfgenoegzaam te worden door de dominantie van één theorie.

Twee jaar terug won Camille Cregghon de Banningprijs, zij schreef in haar winnend essay over de economie Mariana Mazzucato. Ze stelde dat waarde in de economie te veel tot prijs gereduceerd is. Zien we hier een eenzijdige economische blik?

“Als je waarde beperkt tot marktdenken, ja dan is dat automatisch de marktprijs. Maar de markt is slechts één van de drie economische domeinen waarin waarde gecreëerd wordt. De economie bestaat niet alleen uit de markt en ook niet alleen uit het trekken en duwen tussen markt en overheid. Er is een derde domein, namelijk de gemeenschapseconomie. En kapitalisme is een heel specifieke invulling van die markt, ten gunste van kapitaal en ten koste van alles wat in zichzelf van waarde is.”

In haar proefschrift laat Van Staveren zien dat er drie economische domeinen zijn: markt, overheid en gemeenschap. In elk domein zijn specifieke waarden geworteld. Bij de markt is dat vrijheid (van keuze), bij de overheid is dat rechtvaardigheid en bij de gemeenschap gaat het om zorg. Ook betoogt Van Staveren dat de basis van de economie niet de markt, evenmin de staat, maar de gemeenschapseconomie is.

Kun je de drie economische domeinen waar waarde gecreëerd wordt toelichten?

“Het is voor ons gewoon om rollen te hebben in de drie domeinen markt, overheid en gemeenschap. In de markt verdien je vanzelfsprekend je inkomen. Met de overheid hebben we van doen als het gaat om regulering, belasting en subsidies. En je hebt een rol binnen je familie. Dat vinden we normaal, maar we zijn het normaal gaan vinden dat de economisch theorie zich beperkt tot de markt. Feministische economen zijn begonnen om de gemeenschap op de agenda te zetten door te stellen dat die gemeenschap zorgt voor toekomstig aanbod op de arbeidsmarkt en voor reproductie van arbeid.

De waarden die we binnen de gemeenschap met elkaar delen en versterken, zoals respect, vertrouwen en solidariteit, zijn belangrijk voor de economie als geheel. Enerzijds bepalen ze de grenzen van de markt en de staat, die zelf deze waarden niet kunnen creëren. Anderzijds zullen mensen die actief zijn in de gemeenschapseconomie deze waarden meenemen in hun handelen in de markt (bijvoorbeeld als betrouwbare verkopers of effectieve teamgenoten) en in hun relatie tot de overheid (bijvoorbeeld door een goede belastingmoraal). Toen ik dat inzag, las ik dat vervolgens terug bij de grondlegger van de economie Adam Smith (1723-1790). Hij had nog heel goed door dat de gemeenschap tot de economie behoort. Tweehonderdvijftig jaar later zijn we dat vergeten.”

Wat moeten we precies verstaan onder de gemeenschapseconomie?

“In de gemeenschapseconomie wordt de markt vervangen door samenwerking zonder vergoedingen en winst oogmerk: zorgen en delen in plaats van handelen en concurreren. Het bijzondere van de gemeenschapseconomie is dat hierin vaak productie en consumptie door elkaar lopen. Het gaat niet zozeer

om onafhankelijke vraag en aanbod zoals op de markt maar om samenwerking, delen, of samen betekenis genereren, zoals in het eeuwenoude concept van de commons (gemeendes en de meent). Denk bijvoorbeeld aan ouderparticipatiecrèches, broodfondsen en circulaire werkplaatsen, naast coöperaties en andere samenwerkingsverbanden zoals buurttuinen, non-profit gereedschapdeelplatforms en buddy-systemen.”

In je publicaties haal je regelmatig de Indiase econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen (1933) aan. Wat spreekt je zo aan in zijn theorie?

“Amartya Sen schrijft dat we keuzes maken op basis van wat wij waardevol vinden. En wat wij waardevol vinden is vaak iets sociaals. Je krijgt dat mee in je opvoeding, je opleiding, vriendengroep, beroep en daarbij horen allemaal waarden. Volgens het gangbare economische model vormen prijs en voorkeuren de verklaring voor menselijk gedrag op de markt. Dat wordt als rationeel gedrag gezien. Volgens Sen lijkt het daardoor of je op het eerste gezicht vaak inconsistente keuzes maakt. Sen zegt, en ik in zijn voetspoor: waarden zijn geen voorkeuren. Waarden bepalen wie jij bent. Dat is een constante factor terwijl de marktprijzen op en neer gaan. Je zou niet integer zijn als je alleen maar zou reageren op de marktprijs. Dan ben je voor andere mensen niet meer te begrijpen. Zulk gedrag roept wantrouwen op waardoor anderen je minder vertrouwen. Economisch gedrag is daarmee dus gerelateerd aan waarden. Je kunt niet zonder vertrouwen in het economisch verkeer.”

Zie je in de huidige tijd verandering in het economisch denken?

“Ik denk wel dat in de politiek het besef is doorgedrongen dat we zijn doorgeschooten in het marktdenken en het marktbeleid, zelfs bij de vvd. Maar er is nog geen alternatief en nog geen alternatief vocabulaire. Dat komt doordat ze geadviseerd worden

door economen van wie negentig procent nog steeds datzelfde denken heeft en datzelfde vocabulaire. Het taalgebruik is een symbool van hoe normaal wij dat marktdenken zijn gaan vinden. De burger wordt tegenwoordig door de overheid vaak aangesproken als klant of client. Maar je bent gewoon leerling, patiënt, gebruiker of participant. Een kennis van me werkt bij het Leger des Heils en daar hebben ze het over deelnemers, ze willen absoluut niet over cliënten praten. Het gaat om deelnemers aan onze activiteiten, zegt ze. Dat vind ik heel mooi.

De invloed van het marktdenken is er op zoveel manieren tegelijk dat het moeilijk definieerbaar is en moeilijk te zien waar het begint en eindigt. Daarom vind ik de verbeelding zo belangrijk. Het enige waarmee we het kunnen veranderen is een alternatief verbeelden, een alternatief dat realistisch is. En dat lukt dus niet door de markt en het kapitalisme gelijk te schakelen.”

Je bent actief bij het Sustainable Finance Lab (SFL). Het ideaal van dit platform: ‘een stabiele en robuuste financiële sector die bijdraagt aan een economie die de mens dient zonder daarbij zijn leefmilieu uit te putten.’ Jullie willen een brug slaan tussen de academiciwereld en de praktijk. Lukt dat?

“Het SFL is opgericht in 2011, omdat we de enorme impact zagen van de financiële crisis op de sector zelf, op de economie en op de samenleving. En eigenlijk is die er nog steeds. Wij wilden als academici de discussie aangaan met de sector zelf. Dat doen we door regelmatig debatavonden te organiseren met de financiële sector, Tweede Kamerleden, NGO's en organisaties als *Finance Watch* en *Ons geld*. Ik ben er zelf heel tevreden over hoe goed het lukt om een brug te slaan. De zaal zit elke keer bomvol. Verduurzaming is een onderwerp wat we nu bespreken, dat we af moeten van al die investeringen in

de fossiele energiesector. Tot voor kort investeerde ambtenarenpensioenfondsen ABP daar bijvoorbeeld in.

Wat is jullie kracht?

“Omdat we geen mainstream economen zijn, denken we out of the box en ik merk dat de financiële sector daar eigenlijk wel nieuwsgierig naar is. Daar wordt gezien dat meer van hetzelfde niet gaat helpen. We zijn een denktank, publiceren wetenschappelijke artikelen en schrijven Kamerleden aan. Binnen het SFL is een breed deel van het politieke spectrum vertegenwoordigd. Zo zijn Esther Mirjam Sent (PvdA), Kees Vendrik (GroenLinks) en Mark Sanders (D66) er actief. Het SFL is opgericht door Herman Wijffels (CDA). We worden hierdoor als gelijkwaardige gesprekspartner gezien. In het gesprek komen we verder. Je ziet dat bijvoorbeeld met de bankiers-eeed die er is gekomen, het maximum aan bonussen van twintig procent van het jaarsalaris, terwijl dat in Europa honderd procent is. Dat is mede gekomen door de discussie die wij zijn aangegaan met de sector.”

Je hebt zelf een boek geschreven over je eigen ervaring met migraine: De professor als proefkonijn. Tim 'S Jongers, de nieuwe directeur van de Wiardi Beckman Stichting, pleit ervoor dat meer ervaringskennis wordt meegenomen in beleid. Hij zoekt vormen om de ervaring van mensen die nu niet meepraten te articuleren. Heeft die articulatie van jouw ervaringen met migraine met de publicatie van jouw boek effect gehad op artsen?

“Niet binnen de neurologie. Een alternatieve visie van iemand die niet uit dat vakgebied komt, laten specialisten heel makkelijk links liggen, maar door de patiëntenvereniging is het wel opgepikt en ben ik onder andere gevraagd als spreker op de dag van de migraine. Ik weet wel dat neurologen van mijn boek hebben gehoord.”

In hoeverre speelt levensbeschouwing een rol voor je?

“Ik ben lid van de doopsgezinde gemeente Twente met een vermaning in Almelo en Borne. We kerken eens per maand gemeenschappelijk met de remonstrantse gemeente in Hengelo. Toen ik nog in Rotterdam woonde was ik lid van de vrijzinnig protestanten. Dat zit heel dicht tegen elkaar aan. Ik ben Nederlands Hervormd opgevoed, maar mijn ouders deden er weinig aan. Tijdens een crisissituatie in mijn leven, mijn echtscheiding in 2009, ben ik op zoek gegaan. Zelf vond ik het ook belangrijk om het mijn kinderen mee te geven, dus ik heb mijn kinderen laten dopen en naar verschillende kerkgemeenschappen meegenomen. Uiteindelijk ben ik bij de doopsgezinden uitgekomen. Later hoorde ik van mijn moeder dat mijn oma doopsgezind is geweest en verder terug er zelfs in de familie een doopsgezinde predikant is geweest. Het was leuk om te ontdekken dat mijn keuze aansloot op mijn familiegeschiedenis.”

Heeft het jouw denken in de economie geïnspireerd?

“Het is eerder andersom. Ik ben in 1999 gepromoveerd en in 2009 lid geworden. Het doopsgezinde paste bij mijn economische ideeën, het belang van gemeenschapswaarden. De erkenning dat marktdenken corrumperend is voor de maatschappij. En het zien hoe mensen met elkaar omgaan binnen zo'n kerkgemeenschap, waarin het grootste gedeelte oud is, elkaar steunt en helpt en met elkaar probeert die kerk draaiende te houden terwijl het aantal leden afneemt. Dat vind ik mooi. Er is een zekere trots op het verleden van de doopsgezinde kerk, die toch altijd wel activistisch is geweest, anderhalve eeuw geleden nog ondergronds moest. Er zijn nog voormalige schuilkerken hier op het platteland, ouwe boerenschuren. We zijn nu na fusies van gemeentes met nog maar één doopsgezinde gemeente Twente, maar we houden de moed erin.”

Irene van Staveren (1963) is hoogleraar ontwikkelingseconomie aan het Institute of Social Studies van de Erasmus Universiteit. Van Staveren is gepromoveerd op de relatie tussen ethiek en economische theorie. Haar interesse gaat uit naar feministische, sociale, institutionele en post-Keynesiaanse economie. Ze is bestuurslid van de Nederlandse tak van Rethinking Economics, een beweging van studenten die een diverser economisch denken bepleiten. Daarnaast is ze columnist bij dagblad Trouw en lid van het Sustainable Finance Lab, een denktank die een duurzamere financiële sector voor ogen heeft.

MINDER IK, MEER WIJ: NIEUW LINKS MOET GEMEEN- SCHAPSDENKEN OMARMEN

Zowel de PvdA als GroenLinks hebben gemeenschapsdenken van de hand gedaan en daardoor bijgedragen aan verdere individualisering van de samenleving. Dat terwijl individualisering negatieve sociale gevolgen heeft en afbreuk doet aan het draagvlak voor linkse politiek. Een mogelijke linkse fusiepartij moet daarom gemeenschapsdenken weer gaan omarmen. Dit kan tevens de PvdA en GroenLinks dichter bij elkaar brengen.

✂ Door Floris Burgers

Nu zowel de leden van de PvdA als die van GroenLinks met grote meerderheid hebben gestemd voor een gemeenschappelijke Eerste Kamerfractie, is het een kwestie van tijd tot discussies over een fusie op links weer losbarsten. Helaas onttaarden deze discussies tot dusver vaak in een uitwisseling van tamelijk oppervlakkige argumenten, omdat er nog veel onduidelijk is over het gezamenlijke politieke programma. Pas als de contouren van een fusieprogramma op tafel liggen, kan een redelijke inschatting worden gemaakt van de electorale potentie van een linkse fusie en haar meerwaarde ten opzichte van de huidige situatie. De hoogste tijd dus om het over de mogelijke koers van 'Nieuw Links' te hebben.

Dit essay is een pleidooi voor 'gemeenschapsdenken'. Een eventuele fusiepartij moet actief beleid voeren dat

gemeenschapszin – een gevoel van onderlinge verbondenheid tussen mensen en verantwoordelijkheid voor het collectief welzijn – aanmoedigt. De tegenhanger van gemeenschapszin, individualisme, heeft namelijk niet alleen perverse sociale gevolgen, het doet ook afbreuk aan het draagvlak voor linkse politiek. Gemeenschapsdenken is daarom noodzakelijk voor zowel het sociaal welzijn van Nederland als de levensvatbaarheid van een nieuwe linkse partij. Gelukkig is verdere individualisering niet onvermijdelijk. Ondanks dat individualisering het gevolg is van brede, en vrij ongrijpbare, maatschappelijke ontwikkelingen als globalisering, neoliberalisering en digitalisering, kunnen verschillende maatregelen helpen om verdere individualisering tegen te gaan en gemeenschapszin te herstellen. Met die maatregelen – ik bespreek er in dit essay drie – kan gemeenschapsdenken worden geconcretiseerd.

Gemeenschapsdenken van de hand gedaan

Gek genoeg vindt het belang van gemeenschapszin op dit moment weinig weerklank in zowel de ideologische leer van PvdA als die van GroenLinks. De PvdA heeft gemeenschapsdenken sinds haar oprichting in 1946 geleidelijk uit haar partijprogramma geschreven. Waar het woord 'gemeenschap' maar liefst 19 keer voorkwam in het eerste beginselprogramma van de partij – opgesteld vlak nadat de partij werd opgericht onder leiding van onder andere Willem Banning – was dit nog slechts 4 keer het geval in het programma van 2005. Dat programma, het laatste beginselmanifest van de partij, spreekt zelfs over 'gemeenschap als keuze' – het wordt toegejuicht als mensen zich verenigen, maar gemeenschapszin moet vooral niet door de overheid

worden afgedwongen. In Nederland, zo bevestigt deze zin nog maar eens, had de 'Derde Weg' een tamelijk individualistische inslag.

Meer recent leefde gemeenschapsdenken even op binnen de PvdA. Merijn Oudenampsen merkt in een artikel in *Beleid en Maatschappij* (2016) terecht op dat de partij onder leiding van Lodewijk Asscher het gemeenschapsdenken weer wat sterker omarmde. In de zogenaamde 'Preek van de Leek', een toespraak gehouden op 28 oktober 2012, vlak voor het aantreden van het kabinet Rutte-II van vvd en PvdA, herdefinieerde Asscher het begrip solidariteit als iets dat door de gemeenschap moet worden opgebracht. Deze inslag werd echter omgezet naar het idee van "de participatiemaatschappij" en werd door Rutte-II misbruikt om beleid te rechtvaardigen dat overheidstaken afwimpelde op de naasten van hulpbehoevenden. Inmiddels weten we dat deze vorm van gemeenschapsdenken heeft bijgedragen aan het electoraal debacle dat de PvdA nog altijd niet te boven is gekomen. De partij nam dan ook terecht afstand van het idee van een participatiemaatschappij, maar een nieuwe vorm van gemeenschapsdenken heeft zich nog niet aangediend.

Voor GroenLinks is gemeenschapsdenken überhaupt nooit een belangrijk politiek uitgangspunt geweest. Onder leiding van Femke Halsema werd gemeenschapsdenken zelfs expliciet afgezworen. In haar politieke memoires, opgeschreven in *Pluche* (2016), geeft Halsema aan dat zij welbewust koos "voor individualisme boven het belang van de gemeenschap en de sociale groep" toen zij begin deze eeuw de koers van GroenLinks uitzette. De partij verschoof weg van het cda in de richting van d66, een partij die, conform

haar liberale kijk op de samenleving, weinig op heeft met gemeenschapsdenken. Hoewel GroenLinks vandaag de dag niet meer zo sterk tegen d66 aanschurkt als toen Halsema de scepter zwaaide, is gemeenschapszin nog altijd geen groot politiek thema voor de partij.

De gevolgen van individualisme

Het huidige gebrek aan gemeenschapsdenken binnen zowel de PvdA als GroenLinks wringt in het licht van de sociale schade die doorgeslagen individualisering veroorzaakt. In 2019, nog voor het begin van de coronapandemie, bleek uit onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) dat één op de tien Nederlanders kampt met sterke gevoelens van eenzaamheid. Uit recente cijfers van het Centraal en Cultureel Plan Bureau (CPB) blijkt bovendien dat het aantal mensen dat last heeft van depressies de afgelopen jaren geleidelijk is gestegen. En toen Jan Terlouw in 2016 constateerde dat Nederlanders hun touwtje niet langer uit de brievenbus hangen, deed dat veel Nederlanders beseffen dat we wantrouwend naar elkaar zijn geworden.

Ook de toeslagenaffaire – uiteraard primair de fout van de overheid – kan ten dele worden gezien als het gevolg van individualisme. Een misstand als het ontbreken van terugvorderen van kinderopvangtoeslag suddert immers makkelijker voort in een samenleving waar iedereen sterk op zijn eigen leven is gericht. Gemeenschapszin had de toeslagenaffaire niet kunnen voorkomen, maar had er misschien wel voor gezorgd dat deze minder uit de hand zou lopen. Een en ander doet beseffen dat juist een gemeenschap die sterke onderlinge verbondenheid kent, weerstand kan bieden tegen een te machtige overheid. Als een overheid

GroenLinks partijleider Jesse Klaver en PvdA fractievoorzitter Attje Kuiken in gesprek over progressieve linkse samenwerking tijdens een bijeenkomst voor beide partijen. Foto: ANP Robin van Lonkhuijsen

gemeenschapszin stimuleert, bouwt het dus een soort zelfcontrolerend mechanisme op. Dit betekent dat de overheid helemaal niet per se klein gehouden dient te worden om te voorkomen dat zij te machtig wordt – een inzicht dat keihard indruist tegen de grondbeginselen van het liberalisme en pleit vóór de grote overheid die linkse politiek voorstaat.

Ongereemd individualisme heeft niet alleen sociale gevolgen, maar ondermijnt ook het maatschappelijke draagvlak voor de meest fundamentele politieke principes van zowel de PvdA als GroenLinks. Het klimaat redden – een van de speerpunten van GroenLinks – vraagt van individuen dat bepaalde privileges (vliegen, autorijden, vlees eten) deels worden opgegeven ten faveure van het voortbestaan van de gemeenschap in zijn geheel. Een gebrek aan gemeenschapszin leidt dan ook tot minder steun voor een groene politiek die de individuele handelingsvrijheid van mensen deels

inperkt. Als een individualistische moraal in een samenleving postvat, en mensen weinig verantwoordelijkheid voelen voor het reilen en zeilen van het collectief waartoe zij behoren, komen ook de solidariteitsprincipes van de PvdA in de verdrukking. Wanneer mensen sterk georiënteerd zijn op hun eigen leven, hebben zij automatisch minder oog voor het welzijn van een ander, laat staan het gevoel daaraan te moeten bijdragen. Kort gezegd: sociale politiek kan niet zonder gemeenschapszin.

In dit licht bezien heeft de individualiseringsslag die de Nederlandse sociaaldemocratie in de tweede helft van de 20e eeuw maakte iets weg van een politieke zelfmoord. Terwijl deze ideologische koerswijzing er in eerste instantie voor zorgde dat de sociaaldemocratie aansluiting vond bij een geïndividualiseerde samenleving, en daarmee electoraal succesvol bleef, werd individualisme verder aangewakkerd in plaats van

SOCIAALDEMOCRATISCH TALENT

een halt toe geroepen. Met als gevolg dat grote groepen mensen zich steeds minder aangetrokken voelden tot de solidaire politiek waar de sociaaldemocratie voor pleit. Het electoraal succes van Wim Kok is twintig jaar later als een boemerang teruggekomen in de vorm van meerdere electorale nederlagen op rij en een existentiële partijcrisis.

Gemeenschapsdenken in de praktijk

Het is dan ook noodzakelijk dat het programma van nieuw links sterk inzet op het stimuleren van gemeenschapszin. Om verdere sociale schade door individualisering te voorkomen en langetermijndraagvlak voor een rood-groene politiek te waarborgen, moet worden gewerkt aan een mentaliteitsverandering in de samenleving van individualistisch naar gemeenschappelijk denken. Een gevoel van verbondenheid tussen mensen, het idee dat mensen onderdeel zijn van een samenleving, en dat zij een bepaalde verantwoordelijkheid dragen voor het reilen en zeilen van het collectief, moeten actief worden aangewakkerd. Dit betekent geenszins een pleidooi voor nationalistisch sentiment. Tal van niet-nationalistische maatregelen kunnen helpen om gemeenschapszin te stimuleren. Ik noem er een paar.

Om te beginnen het burgerberaad, overzichtelijk beschreven en geanalyseerd door Eva Rovers in haar boek *Nu is het aan ons* (2022). Een burgerberaad betekent dat een gelote groep inwoners zich een aantal weken gaat buigen over complexe politieke problemen om vervolgens tot een advies aan de politiek te komen. Terwijl deze institutionele innovatie vooral wordt gezien als oplossing voor een slecht functionerende democratie, kan het ook gemeenschapszin in de hand werken. Het idee dat je kan worden ingeloot voor een burgerberaad en dan

geacht wordt meerdere vrije dagen te spenderen aan het oplossen van collectieve problemen, wakkert een zeker plichtsbefes aan dat verder gaat dan één keer in de vier jaar een stem uitbrengen of belasting betalen. Daarnaast straalt het beeld van 100 representatieve burgers die samen aan het belang van de gemeenschap werken een zekere verbondenheid uit – *we are in this together*.

Ook het eeuwenoude, doch weinig beproefde, idee van het basisinkomen kan bijdragen aan meer gemeenschapszin. Net als het burgerberaad wordt het basisinkomen meestal om andere redenen gewaardeerd – geen armoedeval, weinig bureaucratische rompslomp. Dat neemt niet weg dat het basisinkomen ook gemeenschapszin in de hand werkt. Dit komt omdat het een zeker gevoel van reciprociteit oproept. Als mensen permanent geld ontvangen van de gemeenschap, wordt hun gevoel iets terug te moeten doen voor die gemeenschap sterker aangesproken. Antropologische studies naar samenlevingen over de hele wereld hebben laten zien dat onderlinge uitwisseling van objecten – van verjaardagscadeaus in westerse samenleving tot exotische kettingen in de samenlevingen van Papua Nieuw Guinea – zorgt voor verbondenheid. De permanente uitwisseling tussen individu en gemeenschap die door het basisinkomen wordt gerealiseerd, zorgt er op een vergelijkbare manier voor dat individuen zich meer verbonden gaan voelen met de gemeenschap.

Gemeenschapsdenken kan ook worden geconcretiseerd in de vorm van ingrijpende politieke maatregelen in het digitale domein. Digitalisering gaat immers, wanneer ongemoeid gelaten door de politiek, hand in hand met individualisering. De algoritmes waar sociale media gebruik van

maken, zorgen ervoor dat de belevingswereld van mensen individualiseert en de samenleving polariseert. De digitale gemeenschappen die sociale media faciliteert, bieden geen goed alternatief. Deze zijn namelijk vaak gebaseerd op een gedeelde interesse of levensopvatting en niet zozeer een gedeeld besef van verantwoordelijkheid voor de samenleving in zijn geheel. Nieuw links moet dan ook met een ambitieuze digitaliseringsagenda komen waarin het paal en perk stelt aan algoritmes en andere digitale zaken die polarisatie en individualisme in de hand werken. Deze agenda moet ook ideeën omvatten over hoe de digitale leefomgeving kan worden aangewend om een fundamentele vorm van gemeenschapszin te stimuleren.

In het Nederland van de 21e eeuw wordt onderlinge verbondenheid ondermijnd door groeiend individualisme. Dit heeft negatieve sociale gevolgen en ondermijnt het draagvlak voor groene en sociale politiek. Het gemeenschapsdenken dat de sociaaldemocratie ooit eigen was, en binnen de PvdA werd aangemoedigd door christelijke denkers als Willem Banning, moet dan ook een van de fundamentele componenten worden van Nieuw Links. Het moge duidelijk zijn dat, hoewel sterker geworteld in het sociaaldemocratische gedachtegoed van de PvdA, gemeenschapsdenken voor zowel PvdA als GroenLinks essentieel is. Wat dat betreft zorgt dit denken niet alleen voor verbinding tussen mensen, maar slaat het ook een brug tussen de PvdA en GroenLinks. Een goede basis voor verdere discussie over een linkse fusie, dacht ik zo.

Floris Burgers is als antropoloog verbonden aan de Universiteit van East Anglia in het Verenigd Koninkrijk en deelnemer aan de PvdA Academy.

De PvdA Academy is een talentenprogramma van de PvdA voor jonge ambitieuze leden die hun politieke talenten verder willen ontwikkelen. Dirk Achterbergh nam een kijkje bij de huidige lichting. Wat willen die jongeren met hun Academy?

Dirk Achterbergh

Een zomerse zaterdag, twintig jonge sociaaldemocraten zitten in een buurthuis in Amsterdam West. Ze dompelen zichzelf gedurende twee jaar op negen zaterdagen en een lang weekend onder in een groot scala van onderwerpen. Ze stellen zelf het programma samen en nodigen sprekers uit. Zo kwamen onder andere Europa, digitalisering, armoede en politieke communicatie aan de orde, niet de makkelijkste thema's. Ze zijn op zoek naar de hedendaagse sociaaldemocratie en wat zij daarin kunnen betekenen. Worden hier de toekomstige partijtjagers en politieke professionals klaargestoomd? Welke jongeren leggen zichzelf zo'n ambitieus programma van twee jaar op?

Schulden

Bij aankomst val ik midden in een discussie over schulden en armoede. Er lijkt spanning te zitten tussen het financiële en morele aspect van schulden. Moet je je als PvdA richten op het zo goed mogelijk inrichten van het proces van schuldhulpverlening en schuldsanering of ligt er ook een normatief vraagstuk: koper en verkoper moeten zich "netjes" gedragen, hebben beiden ook een eigen verantwoordelijkheid? Zijn we als sociaaldemocraten slechts behulpzame technocraten? Of hebben we ook opvattingen over goed consumenten- en ondernemersgedrag?

En wat is de verantwoordelijkheid van de overheid? Meer voorlichting om met geld om te gaan, is de oproep van twee online aanwezige

deurwaarders. Het is te makkelijk om in een hopeloze schuldsituatie te komen. Anderen pleiten voor meer buurtwerk om via vroeg contact en begeleiding erger te voorkomen. Weer anderen opperen om problematische schulden uit de privaatrechtelijke sfeer te halen. Breng ze onder bij een overheidsinstantie die de schulden analyseert en saneert, de schuldenaar aanspreekt, maar tegelijk hulp biedt op financieel en sociaal gebied.

Motivatie

Waarom zit deze groep mensen niet gezellig op een mooi terras, waarom spannen ze zich in hun vrije tijd in voor het programma van de Academy? Waar worden ze enthousiast van?

Enerzijds waren veel deelnemers gecharmeerd van de diversiteit in de groep, van MBO tot WO. Een studente vond het binnen de PvdA diverser dan in haar eigen linkse, universitaire bubbel. Een opmerkelijk observatie omdat de 'buitenwacht' politieke partijen vaak ziet als een homogene kaste van beroeps politici. Al die verschillende achtergronden binnen de groep brengen je verder, zei een ander, maar we moeten uiteindelijk wel werken aan één gemeenschappelijk verhaal.

Anderzijds vond men het prettig met jongeren 'onder elkaar' te zijn: afdelingen zitten vaak verstopt, vergrijpde ouderen staan niet open voor nieuwe ideeën, 'hier kan je experimenteren met nieuwe inzichten en onderzoeken hoe je je ideale vorm wil geven'.

Een carrière in de politiek? Daar waren de meesten helemaal niet mee bezig. 'Het is hier geen kadertraining, maar meer een zoektocht waarvan we niet weten waar die uitkomt'. Politiek en sociaaldemocratie bleek voor de aanwezigen meer dan het bekleden van een politieke functie. Voor hen ging het er om om in hun

dagelijks leven, in de buurt, op hun werk of in het maatschappelijk middenveld hun sociaaldemocratische ideeën vorm te geven.

GroenLinks

En wat vindt de nieuwe generatie van de samenwerking met GroenLinks? Bij sommigen bemerk ik ongeduld: 'Er wordt te lang getalmd, de discussie sleept zich voort, neem nu een besluit zodat we verder kunnen'. Anderen daarentegen waarschuwen voor scorebord-politiek. Staar je niet blind op het optellen van zetels, maar investeer in een aantrekkelijk en fris verhaal waarmee je in staat bent om brede lagen aan te spreken en aan je te binden.

Een zorg is of we met GroenLinks nog wel de mensen bereiken voor wie we zeggen op te komen. Versmalt onze achterban dan niet tot de cafe-latte-havermelk drinkende, hoogopgeleide stedelingen, wordt naar voren gebracht. 'Maar in ons eentje lukt het als PvdA ook niet goed om praktisch opgeleiden te binden, dat kan met GroenLinks ook. Zij willen dat ook graag'. Het hangt uiteindelijk toch weer af van het 'verhaal': wat voor partij wil je zijn, een volkspartij? Een campagnepartij bevolkt door politieke professionals? En wat is je programma?

Onderzoekende geest

Ik kreeg er zowaar goede zin van. Van het mooie weer, van de vrolijke terrassen, maar vooral van hen die binnen zaten te praten en te peinen over een betere wereld. Open, zoekend, soms begeistert, soms twijfelend, maar voor mij juist overtuigend. Mij trof vooral hun onderzoekende geest en hun open houding, waarmee de wereld tegemoet werd getreden. Een talent dat bij de deelnemers van de PvdA Academy ruimschoots aanwezig lijkt te zijn. Dat hoeft niet ontwikkeld te worden, maar eerder gekoesterd. Dan komt het vast goed met de sociaaldemocratie.

LEVEN IN ARMOEDE

Sinds 1 september is Tim 'S Jongers de nieuwe directeur van de Wiardi Beckman Stichting. Voor belangstellenden organiseerde hij afgelopen maanden kennismakingsgesprekken. Tim vertelde tijdens een van deze bijeenkomsten dat hij opgroeide in armoede. Hij verwijt beleidsmakers dat zij de ervaring missen van arm zijn, van afhankelijk zijn. Tim vraagt zich af hoe de kloof tussen de wereld van beleid en de ervaringen van kwetsbare mensen overbrugd kan worden. Hij wil dat de verhalen van deze mensen een belangrijkere rol gaan spelen. Gelukkig is er steeds meer aandacht voor deze groep. De publiciteit rond de gedupeerden van de toeslagenaffaire heeft daaraan bijgedragen, maar ook nieuwe onderzoeken, documentaires en toneelstukken.

Een van de voorbeelden van aandacht voor hoe het leven eruitziet als je in Nederland in armoede leeft, is te zien in het gevangenis­museum in Veenhuizen. De tentoon­stelling *Tegenspoed, leven in armoede* is geïnspireerd op de geschiedenis van de Maatschappij der Weldadigheid, opgericht in 1818. Foto's van deze tentoon­stelling ziet u op de bladzijde hiernaast. In Veenhuizen werden toen bedelaars en landlopers opgenomen. Dit waren mensen waarvan men niet wist wat de samenleving ermee aan moest. Later werden zij verplaatst naar afgesloten buurten in onder andere Amsterdam-Noord.

Jan Achterbergh is schuldhulpverlener en werkte mee aan de tentoon­stelling. Hij vertelt dat mensen die jarenlang op het bestaans­minimum zitten maandelijks geld tekortkomen en daardoor in de loop der jaren schulden opbouwen. Dit zijn vaak mensen die van generatie op generatie in armoede leven. Deze armoede gaat over van oma, op moeder en vervolgens op de dochter. Zij wonen in de Aster- en Vogelbuurt in Amsterdam Noord. Voor een deel zijn het nakomelingen van de mensen die in Veenhuizen woonden. Achterbergh noemt ze de Noordelingen en hij ziet ze tijdens zijn spreekuur.

Naast de armoede die van generatie op generatie doorgegeven wordt zijn ziekte, ontslag, scheiding, een verslaving of een verstandelijke beperking oorzaken van armoede en schulden. Pech of tegenslag die ons allemaal kan overkomen. Jan regelt en organiseert als schuldhulpverlener de aflossing van die schulden, omdat daar veel wet- en regelgeving aan vast zit. Juist daarom pleit hij voor het voorkomen van schulden door de toeslagen direct uit keren aan kinderopvang, woningbouwvereniging of zorgverzekeraar.

Het kabinet kondigde op Prinsjesdag aan dat het minimumloon, de bijstand en de AOW verhoogd worden, de inkomstenbelasting verlaagd, de energietoelage gecontinueerd en de vermogensbelasting verhoogd. Carola Schouten, minister voor Armoedebeleid, Participatie en Pensioenen, wil in haar beleid uitgaan van vertrouwen, van de goeie wil van mensen. En het makkelijker maken om uit de shit te komen. Bij de politici in Den Haag dringt het besef door dat er een eerlijker verdeling van de beschikbare middelen nodig is en ook een andere houding ten opzichte van kwetsbare mensen.

Misschien moeten Tim 'S Jongers, Jan Achterbergh en Carola Schouten eens met elkaar brainstormen over welk beleid er nodig is om de kloof tussen goede bedoelingen en sociaal beleid op te heffen?

Tekst: Evelien Polter
Beeld: Dirk-Jan Visser

HET LIED VAN OOIEVAAR EN DROMEDARIS

We hopen allemaal dat er een patroon te vinden is in ons dagelijks gestuntel. Schrijver Anjet Daanje laat in haar nieuwste boek *Het lied van ooievaar en dromedaris* zien dat we betekenissen ervaren die er helemaal niet zijn. Een aanrader, volgens Naomi Woltring.

✂ Door Naomi Woltring

Zoals half NRC-lezend Nederland toog ik eind juni naar de boekhandel voor Anjet Daanjes *Het lied van ooievaar en dromedaris*, want ze kreeg zes ballen waar vijf de max is. Uitverkocht. Gelukkig zat ik een paar weken later alsnog voor de tent, weggedoken in de tweede druk.

Na Daanjes prachtige *De herinnerde soldaat* (2019) had ik lang uitgekeken naar de opvolger. En dat bleek volkomen terecht. Het boek stelt de levens centraal van diverse vrouwen en mannen die op de een of andere manier beïnvloed zijn door de jong gestorven schrijfster Eliza May Drayden, die weer geïnspireerd is op Emily Brontë. Een biografie verwaarloost haar eigen dochters om Elisa Drayden maar te begrijpen en verliest zichzelf langzamerhand in theorieën om haar collega's maar te overtuigen van haar interpretatie van het werk van Drayden. Een jonge Amerikaanse illusioniste raakt na de dood van haar tweelingzus verstrikt in herinneringen, verdriet en werkelijkheid. Een Britse architect hunkert naar erkenning door zijn vader en hoopt die te krijgen door met hem teksten van de door vader aanbeden Drayden te lezen. Maar haar erfenis brengt hem uiteindelijk in de problemen.

Anjet Daanje, *Het lied van ooievaar en dromedaris*, 2022, Uitgeverij Passage

En zo zijn er nog acht andere hoofdpersonen die in een ingenieus geheel betekenis proberen te geven aan hun eigen leven en vaak aan dat van Drayden. De dochter van een Franse kasteelheer tijdens de verschrikkingen van Tweede Wereldoorlog, de ontroerende liefdesgeschiedenis van een Groningse klokkenmaker en een natuurkundige aan het eind van de twintigste eeuw. Thema's en gebeurtenissen uit Draydens leven komen telkens terug bij andere personages. Soms kleuren ze gebeurtenissen omdat personages Draydens werk kennen, andere keren is het voor hen herkenning achteraf, vaak trek je als lezer zelf parallellen omdat je de eerdere

hoofdstukken immers al kent en motieven (zwarte vliegen, voetafdrukken op een net gedweilde vloer, een verloren gewaand horloge) ziet terugkeren. Maar is dat omdat er een soort spookachtige invloed van Drayden uitgaat of is er iets veel aardsers aan de hand?

We hopen natuurlijk allemaal dat – van een afstandje beschouwd, vanuit een net andere optiek – er een patroon en zin te ontwaren valt in ons dagelijkse gestuntel. Dat het bijdraagt aan iets groters, iets mooiers, iets zinvollers. En misschien kunnen anderen dat er wel in zien, of kun je zelf zo'n verhaal van je leven maken. Maar patronen aanbrengen in iemands leven is uiteindelijk net zo iets als sterrenbeelden kijken: je kan de combinatie van sterren wel Grote Beer noemen, of Orion, maar het verband bestaat vooral in het hoofd van wie er naar kijkt. En het grote risico bij het aanbrengen van zin, van orde, is dat we onwaarachtig zijn. Daanje laat bovendien zien dat we op momenten van wanhoop, rouw, depressie geneigd zijn grote verbanden te zien en betekenissen te ervaren die er waarschijnlijk helemaal niet zijn, dat we ons erin kunnen verliezen en juist daardoor het spoor bijster raken. Je zou kunnen zeggen: de poging tot leven is wat het zinvol maakt, soms maakt de duiding achteraf het juist stuk.

Andere recensenten vergeleken Daanjes roman met meesterwerken van Proust, van Mulisch, met haar eigen *De herinnerde soldaat* (dat volgens een recensent eigenlijk al alle literaire prijzen van 2019 had moeten winnen) en vonden dit nóg beter. Mocht u nog een boek voor de kerstvakantie zoeken, dan wist ik het wel.

DE MAATSCHAPPIJ, DAT BEN JIJ... NIET MEER

Waarom is het nationale vertrouwen in politiek en overheid op dit moment zo laag? Een zoektocht naar duiding en oplossingen aan de hand van *Het einde van de BV Nederland* van Kim Putters en de *Atlas van afgehaakt Nederland* van Josse de Voogd en René Cuperus

✂ Door Twan van Lieshout

Veel Nederlanders hebben steeds minder vertrouwen in de overheid en de politiek. Nu zou dit met het oog op de boze Fortuyn-stemmer en de sceptische coronaburger misschien oud nieuws lijken, maar dat zou buiten beschouwing laten dat het politiek vertrouwen in Nederland nog zo laag is geweest als nu. Tweederde van de Nederlanders heeft volgens Ipsos-onderzoek uit september 2022 weinig vertrouwen in de politiek, en meer dan 70% geen vertrouwen in dit kabinet. Dat terwijl deze percentages een paar jaar geleden nog rond 50% lagen, en in coronatijd had zelfs maar 38% van de bevolking geen vertrouwen in de politiek of het kabinet. Het wantrouwen is zelfs hoog onder kiezers van coalitiepartijen ChristenUnie en CDA. Kortom, er is iets aan de hand.

Afgehaakt Nederland

Sociaal geograaf Josse de Voogd en sociaaldemocratisch denker René Cuperus hebben eind vorig jaar dit onbehagen in kaart proberen te brengen. Letterlijk, want hun *Atlas van afgehaakt Nederland*, is een bron van fascinerende geografische kaarten, waar op tal van manieren alle scheidslijnen in Nederland per regio,

gemeente en soms zelfs per wijk te vinden zijn. De Voogd en Cuperus spreken zelf van een "Afgehaakt Nederland" als alarmerend en urgent beeld.' Hun conclusie hierbij is tweeledig: sociaal en financieel kapitaal zijn opmerkelijk ongelijk verdeeld in Nederland. Maar tegelijkertijd ligt het genuanceerder dan de veelal gehoorde scheidslijn tussen hoog of laag opgeleid, waar de eerste zou profiteren van globalisering en technologische ontwikkeling, en de laatste juist onder druk zou komen staan. Er zijn regio's in Nederland waar relatief veel praktisch opgeleiden wonen, maar waar minder burgers 'afgehaakt' zijn en op 'buitenstaanderspartijen' stemmen (protestpartijen als PVV, FvD, maar ook SP of DENK). Bijvoorbeeld in de Bible belt, waar het vertrouwen in elkaar en de gemeenschapszin hoog zijn, ondanks een lager inkomens- en opleidingsniveau. Tegelijkertijd zijn het wel de voorspelbare gebieden, zoals de perifere randen van het land (bijv. Oost Groningen, West-Brabant, Noord- en Midden Limburg) waar het hoogste aandeel mensen woont dat zich wendt tot politieke buitenstaanders. Hoewel de auteurs waarschuwen voor te makkelijke directe oorzaak-gevolgrelaties, zijn het ook, niet heel toevallig, de gebieden met de grootste gezondheidsproblematiek, armoede en werkloosheid.

Een interessante stelling daarbij is dat volgens De Voogd en Cuperus mensen niet per se zelf afhaken. Ze zouden ook als 'afgehaakt gemaakt' omschreven kunnen worden. Want als mensen niet meer mee kunnen in een globaliserende ratrace of zich terugtrekken door maatschappelijke achterstelling, is dat niet louter een eigen individuele keuze of verantwoordelijkheid. Het kan ook gezien worden als een falen van het collectief,

ons allemaal. Of sterker ingezoomd: van de overheid en politiek, die dit 'afhaken' heeft laten gebeuren en er kennelijk te weinig aan heeft gedaan om het vertrouwen van deze burgers te behouden. Of dit nu de directe benadeling betreft zoals bij de kinderopvangtoeslag of het Groningse gas, of een terugtrekkende publieke sector (met name op het platteland): de afhaker is misschien wel de overheid zelf geweest.

Het stille midden

Wat hier aan te doen? Het komt goed uit dat de scheidend scp-directeur, en daarmee een nationaal sentimentsduider, hier een boekje over heeft geschreven. In *Het einde van de BV Nederland* probeert Kim Putters zijn inzichten en ervaringen van negen jaar sociaal cultureel planbureau-onderzoek in nauwelijks 100 pagina's samen te vatten. Dat belooft wat. Immers, Putters schoof herhaaldelijk aan als raadgever bij de formatie, en werd om die reden door *de Volkskrant* jarenlang betiteld als meest invloedrijke Nederlander. Als kers op de taart werd Putters afgelopen zomer benoemd tot voorzitter van 's lands meest invloedrijke adviescollege, de Sociaal Economische Raad.

Evenals in zijn eerder verschenen boek *Veenbrand* (2019), dat ik een paar jaar geleden voor *Tijd&Taak* besprak, maakt *Het einde van de BV Nederland* helaas de verwachtingen goeddeels niet waar. Putters zat bij uitstek op een plek waar je een holistische blik op het functioneren van Nederland kunt hebben: van zorg tot arbeidsmarkt, van onderwijs tot uitkeringen – alles is onderzocht en wordt ook door Putters in zijn boek belicht. Zijn centrale stelling: de overheid schiet tekort, met name ten aanzien van bepaalde groepen in de bevolking. Hij onderscheidt ruwweg drie segmenten. Een groep met

wie het goed gaat, zo'n 35% van de bevolking. Hoogopgeleid, een stijgend inkomen, veel sociale contacten en netwerken. De typische D66-stemmer, zeg maar. Die groep is optimistisch en maakt zich weinig zorgen, en daar hoeven we ons ook weinig zorgen over te maken. Interessanter zijn de andere twee. Ten eerste de groep van ongeveer 20% – behoorlijk omvangrijk dus – die aan de onderkant bungelt. Werk- en inkomensonzekerheid vertalen zich hier in armoede en schulden. Andere problemen, zoals een slechte gezondheid en een lagere levensverwachting, kleven automatisch aan. Het is de groep die Ron Meyer in zijn *De Onmisbaren* (eind 2021 in *Tijd&Taak* besproken) uitlichtte en gepassioneerd verdedigde: de groep aan de onderkant, die veelal wel het zware werk mag doen, maar daar weinig maatschappelijke waardering voor terugziet.

Een interessante analyse van Putters richt zich op de andere van de drie groepen. Een misschien wel het minst in het oog springende groep: de 40% van de Nederlanders die tussen de 'rijke' en 'arme' groepen inzit. Normaal prima functionerend, maar steeds meer onder druk, zo signaleert Putters: 'Die groep houdt veel ballen in de lucht (tweeverdieners met vaak hoge hypotheek, kinderopvang, bijles en ook nog mantelzorg biedend), is niet per se ontevreden maar er hoeft maar één ding weg te vallen en het gaat mis'. Het is ook de groep waar Putters, maar ook De Voogd en Cuperus, zien dat hier een verschil gemaakt kan worden tussen een stabiel of instabiel Nederland, een Nederland dat wel of niet richting buitenstaanderspartijen neigt. In de middengroep bevinden zich veel mensen die nog niet gepolariseerd maar eerder afwachtend

genuanceerd denken, die op zich niet negatief ten opzichte van de overheid staan, en die normaal gesproken – weliswaar ploeterend – het hoofd boven water zouden moeten kunnen houden. 'Omarm dit stille midden', stelt Putters. Deze groep is namelijk niet altijd boos, maar wel onzeker over hun toekomst en de kansen in hun leven.

De oplossing bij de overheid?

Maar dan moet de overheid hier geen steken laat vallen. En dat is volgens Putters wel gebeurd. Onder invloed van *new public management* is de overheid zich steeds meer als een bedrijf gaan opstellen. Burgers werden klanten, die zich rationeel en als consument zouden opstellen. De overheid zelf zette in op efficiëntie: minder loketten en meer digitale voorzieningen, kostenbeheersing (lees: bezuinigingen) en hiermee simpelweg minder dienstverlening leverend (maar eigen 'participatie' van de burger).

Daarnaast stelt Putters dat de overheid veelal faalt, niet zozeer omdat ze niet het goed wil doen, maar omdat het beleid slecht georganiseerd is. Putters doelt dan op verkokering tussen beleidsvelden, waardoor iedere dienstverlener vanuit zijn eigen doelstelling naar de burger kijkt, maar niet die burger en zijn probleem zelf centraal stelt. Of dat er teveel vanuit cijfers of hokjes geredeneerd wordt, en dat vervolgens echte ervaringskennis van mensen die het probleem ondervonden hebben, onderschikt is – het verhaal dat bijvoorbeeld Tim 'S Jongers, directeur van de Wiardi Beckman Stichting, ook gepassioneerd uitdraagt.

Maar wat dan wel? Daar begint het verhaal van Putters toch een beetje te schuren. Putters haalt zijn sociaal

Atlas van Afgehaakt Nederland

Over buitenstaanders en gevestigden

Josse de Voogd & René Cuperus

Kim Putters, *Het einde van de BV Nederland. Over de noodzaak van een verhaal voor onze samenleving*, 2022

contract nog maar eens uit de kast: dat zou er niet meer zijn. Maar hoe en wie hier dan opnieuw aan moeten bijdragen, dat wordt uiteraard weer niet duidelijk. Dat hier bijvoorbeeld een taak ligt voor de rechterzijde van Nederland blijft onbenoemd. Herhaaldelijk krijgt 'de overheid' er van langs, maar wie is die overheid eigenlijk? Kijkend naar het scheefgegroeide sociaal contract zie ik vooral veel voorbeelden van typisch (neo) liberaal beleid waarvoor vooral de vvd en het cda de laatste jaren verantwoordelijk waren. Geen echte vermogensheffingen, relatief weinig structurele extra investering in de publieke sector. En dan maar klagen dat er opeens een bodem onder het sociaal akkoord uitvalt. Maar Putters hoor je er niet over – die richt zijn pijlen liever op allerlei ontkokeringen en andere bestuurskundige oplossingen.

Onbenoemd blijft ook dat armoede of inkomensonzekerheid, die zich voor zowel de inkomens-onderkant als de middengroepen tot onzekerheid leidt, niet een soort *fait accompli* is. Daar valt natuurlijk gewoon wat aan te doen, te beginnen door de werkgevers, bijvoorbeeld op het gebied van lonen en delen van het gestegen nationaal inkomen. Of door meer herverdeling. Putters schrijft heel wat over verantwoordelijkheid, maar deze aspecten blijven volledig buiten beschouwing. Misschien handig voor een ser-voorzitter, maar in het boek is het hinderlijk dat hij de belangentegenstelling schuwt. 'Ons sociaal contract is onder druk komen te staan doordat het te lang verengd is tot het sturen op het management van de bv Nederland, die van calculerende burgers uitgaat', schrijft hij. Daar moge een kern van waarheid inzitten, maar als je dan toch 'het einde van de bv Nederland' als titel kiest, dan zou je verwachten dat de

auteur ook wat woorden wijdt aan het te lange dienstdoende problematische Nederlandse adagium 'dat wat goed voor het bedrijfsleven, ook goed voor Nederland is'.

Van welvaartsverdeling (denk aan de dividendbelasting) tot woon- en energiebeleid: we plukken er nu de wrange vruchten van. Veel van de onzekerheden van de zo door Putters geroemde stille middenklasse, maar ook voor de armste groepen van Nederland, komen juist uit deze belangentegenstelling voort. Die is bij uitstek wél politiek, en wél verbonden met strijd. In tegenstelling tot Putters 'aansprekend gedeeld verhaal', implicerend dat de waarheid hier in het midden ligt en waar iedereen met een beetje nuance het wel over eens zou zijn. Te betwijfelen valt bovendien of dit soort 'gedeelde verhalen' voldoende zijn om een aantal problemen aan te pakken die zowel urgent zijn als om een 'ongematigde' aanpak vragen, zoals klimaat- en natuurbeleid, of energie- en armoedebeleid.

In die zin is het dus veel logischer om in te zetten op een politieke confrontatie dan de op zichzelf best zinnige bestuurlijke aanpassingen die Putters voorstelt (zoals een betere aansluiting van beleid en onderzoek, en het denken vanuit de problemen van de burger). Om het afhaken van burgers te voorkomen, zal diezelfde groep of grotere groepen burgers moeten gaan strijden – en op zijn minst moeten gaan stemmen op partijen die zowel de publieke sector als de onzekerheden van de middenklasse en de minst bedeedden centraal zetten.

Twan van Lieshout won in 2018 de Banning Prijs en is redacteur van Tijd&Taak.

‘IS UITERSTEN BIJ ELKAAR BRENGEN WEL HET ULTIEME DOEL VAN MIJN VAK?’

Hoe kan een kunstenaar de dialoog in de samenleving bevorderen? In een vierdelige serie beantwoorden kunstenaars uit verschillende disciplines die vraag. In deze laatste aflevering Lara Staal die als curator, theatermaker, onderzoeker en schrijver verbonden is aan de masteropleiding van de Amsterdamse Hogeschool van de Kunsten en NTGent.

∞ Door Jochum Veenstra

Met een bordje op schoot logt Lara Staal in op het Zoom-gesprek. Ze heeft niet kunnen lunchen omdat de deadline voor een speech nadert. Het introductiepraatje waaraan ze werkt moet zoveel mogelijk recht doen aan de verschillende sprekers bij een programma over milieuactivisme.

Staal is een curator in het theater, een beroep dat sinds een decennium een opmars maakt, en zich bevindt tussen een programmeur, iemand die alleen de agenda vult, en een kunstenaar, iemand die met een visie mensen bij elkaar brengt rond een centraal thema. Ze wil het theater midden in de maatschappij plaatsen en daarom zijn de voorstellingen die ze opneemt in haar programma's slechts een onderdeel van een groter geheel. Ze experimenteert met verschillende formats waarin academici, politici en kunstenaars met elkaar in debat gaan.

Hoe ben je begonnen?

“Frascati Theater in Amsterdam nodigde me in 2013 uit voor het maken van een programma rond de voorstelling *The International*

Criminal Court van Gintersdorfer/Klaßen. Vervolgens kwam ik als programmeur vast in dienst en kreeg ik de kans om via thematische programma's theatermakers te koppelen aan mensen uit andere domeinen. Als ik erop terugkijk begon het met veel te veel saaie wittemannenpanels, maar werd het steeds inclusiever.

Toch voelde ik dat ik binnen die organisatie al snel aan een grens zat van wat ik kon organiseren. Zo wilde ik bijvoorbeeld zelf discussies modereren maar de organisatie van Frascati had daar twijfels over. Er heerste nog het idee dat de programmeur niet het gezicht van de organisatie mocht zijn. De programmeur was zogenaamd neutraal. Het gezicht worden zou de ruimte ontnemen van regisseurs en acteurs. Ik zei: maar wij hebben de macht. Wij selecteren, maken keuzes en geven feedback. Je moet aanspreekbaar zijn voor het publiek, de stad waarin het theater staat en de makers die je kiest. Je moet kleur bekennen.”

Welk project bij Frascati was voor jou belangrijk?

“In 2015 organiseerde ik *Out of State* bij Frascati over het vluchtelingenbeleid waarin onder andere de voorstelling *Labyrinth* was opgenomen van Nicolas Stehman. Samen met Stehman, *We Are Here* (een groep vluchtelingen in Amsterdam die vanuit de Nederlandse overheid geen onderdak kreeg maar ook niet mocht werken en dus op straat moest leven red.) en *Here to Support* ensceenderen we een tekst die geschreven was door Yoonis Osman Nuur, toentertijd een van de representanten van *We Are Here*. Door de tekst te laten registreren door een regisseur met internationale status konden we *We Are Here* als gemeenschap versterken. Tegelijkertijd was er ook veel mis met dat programma. In een gesprek dat ik met Clairy Polak modereerde

was onder andere Dilan Yeşilgöz-Zegerius van de VVD aanwezig. Als echte politicus wist zij kundig alle problemen te ontwijken. Na een uur zei Polak: ‘Dan gaan we nu naar een stukje toneel kijken’. Theatermaker Saman Amini werd woedend: ‘Een stukje toneel? Wij hebben fucking een uur naar jullie moeten luisteren en nu bepaal ik het verhaal.’

Zeker op dat moment was de debatacultuur in Nederland nog heel erg: ‘We hebben verschillende meningen en die mogen best provoceren zijn: vrijheid van meningsuiting is een groot goed.’ We waren nog niet op het punt dat je zegt: ‘Maar wacht, sommigen hebben veel meer ruimte dan anderen.’

De woede van Saman Amini was nog om een andere reden terecht. Yeşilgöz-Zegerius was alleen gekomen op voorwaarde dat er geen vluchtelingen bij haar aan tafel zouden zitten. Het was een typisch voorbeeld van dehumanisering. De confrontatie met een vluchteling zou tot emotie leiden, terwijl er werd gevonden dat een politiek debat rationeel moest zijn.

Door die woede van Amini vroeg ik me af of ik wel op de goede weg zat. Is het bij elkaar brengen van verschillende uitersten wel het ultieme doel van mijn vak? Kan mijn werk ook gaan over het supporten, uitbreiden en versterken van een gemeenschap die er al is?”

Hoe ziet een programma eruit dat min of meer voor gelijkgestemden is?

“De speech die ik momenteel schrijf is voor *Despair is Too Easy* (dit was een programma op 5 november 2022 in Gent red.). We willen de Waalse en Vlaamse gemeenschap rond de klimaatcrisis bijeenbrengen; het gesprek aanscherpen en voeden. Hoofdvraag is: hoe kan je mensen blijven mobiliseren terwijl

we dagelijks kunnen zien dat het beleid veel te traag en technocratisch reageert?”

Om voornamelijk twee redenen zijn projecten als dit belangrijk. Allereerst gaat het om vieren van een gemeenschap van min of meer gelijkgestemden. Tegelijkertijd moeten we de eensgezindheid in zo'n groep ook niet overschatten en kritisch naar elkaar blijven. Bijvoorbeeld: de uitspraken van een witte cis-man die onderzoek doet in Afrika naar klimaatvluchtelingen kunnen agressief en problematisch zijn voor bijvoorbeeld een non-binaire activist met een migratieachtergrond die ook aan de milieubeweging deelneemt. We kunnen elkaar onderwijzen, en niet alleen om te leren maar ook om ervoor te zorgen dat we voor dezelfde dingen blijven strijden. Aan de andere kant kan een non-binaire activist door het bij elkaar brengen van een tijdelijke gemeenschap wellicht ervaren dat er misschien minder fragmentering en verschil is dan hen in het dagelijks leven ervaart.

Ten tweede is klimaat-, inclusiviteits- en diversiteitsactivisme een burn-outsector. We worden voortdurend geconfronteerd met het feit dat we niet zo hard gaan als we zouden moeten gaan en dat we niet zoveel invloed kunnen uitoefenen als we willen. Er zijn zoveel machtige factoren om ons heen die het gevoel kunnen geven dat je machteloos bent. Ik denk dat mijn programma hoop geeft en in elk geval iets kan zijn waardoor je even niet alleen bent. En, ik parafraseer Rebecca Solnit's *Hope in the dark*: het gaat niet over succes, het gaat er niet over dat jij degene bent die een revolutie kan ontketenen. Het gaat over het dagelijkse onzichtbare grondwerk zodat we klaar staan als het momentum daar is. Zodat we dan gezamenlijk een revolutie op gang kunnen brengen.”

Lara Staal
Foto: Elies Van Renterghem

Jochum Veenstra (1991) is acteur en filosoof. Op 16-jarige leeftijd richtte hij *De Theatertroep* op. Van 2016 tot 2020 wist de groep structurele subsidie te bemachtigen.

Daarnaast werkt hij voor onder meer de *Theaterkrant* en is hij redactiesecretaris en mede-oprichter van het wetenschappelijk tijdschrift *Jeugd in Ontwikkeling*.

Esther-Mirjam Sent
Foto: Geert van de Ven

“ONZE IDEALEN ZIJN NIET ONDERHANDELBAAR”

Hoe kijkt Esther-Mirjam Sent als voorzitter van de PvdA aan tegen samenwerking met GroenLinks? Zij staat voor een zorgvuldig proces: “Als brede volkspartij links van het midden moeten we hierbij zorgvuldig blijven navigeren”. Dat weerhoudt haar er niet van om onverbloemd optimistisch te zijn over de toekomst van de sociaaldemocratie.

∞ Door Dirk Achterbergh

Samen optrekken met GroenLinks, wordt de PvdA geen partij van en voor de hoger opgeleide stedelijke middenklasse?

“Tegen hen die daar bang voor zijn zeg ik: de sociaaldemocratie en onze idealen zijn voor mij niet onderhandelbaar. Onze idealen van solidariteit, bestaanszekerheid, eerlijk delen, spreiding van macht, kennis en inkomen, vrijheid en gelijkwaardigheid. De PvdA is een partij die, links van het midden, focust op ‘sociaal voor iedereen’, meer op het wij en minder op het ik. Dat is mijn inzet in de samenwerking met GroenLinks: samen voor iedereen opkomen. Dat is bijvoorbeeld ontzettend goed gelukt bij het bewerkstelligen van het prijsplafond voor energie. De krachten bundelen werkt.”

Besef ook dat verschillen binnen de partijen soms groter zijn daartussen. Zo hebben groene partijen vaak twee poten: een activistische en een poot die zoekt naar bestuurlijke

compromissen. Dat zien we ook binnen de sociaaldemocratie. Eén plus één moet meer dan twee worden, dat kan omdat je de krachten bundelt. Dat is aantrekkelijk voor mensen die in het versnipperd politieke landschap juist naar gezamenlijkheid zoeken. Dat is een mogelijke succesfactor bij onze samenwerking.

Maar er zijn ook risicofactoren: je kunt afzonderlijke achterbannen verliezen waardoor de deur naar een volkspartij gesloten wordt. De kunst is dus zowel de krachten te bundelen als aantrekkelijk te blijven voor afzonderlijke achterbannen. Dat is de puzzel die we moeten leggen. Dat is nauwkeurig navigeren, onderzoek doen, met leden overleggen.

En in deze operatie geldt te allen tijde: sociaaldemocratische kernwaarden zijn niet onderhandelbaar. Neem nu duurzaamheid: een kernwaarde van GroenLinks, waar wij naar mijn mening te lang bang voor zijn geweest om die als onze kernwaarde te erkennen. Maar als je duurzaamheid ziet als bestaanszekerheid voor de toekomstige generaties, dan hoort dat in de kern toch bij de sociaaldemocratie. En dan is het toch heel fijn samenwerken met een partij als GroenLinks!

Je zegt dat een volkspartij hoort bij de sociaaldemocratie. Dus welke vorm de PvdA al dan niet samen met GroenLinks in de toekomst ook zal aannemen, het zal altijd een partij zijn die er op uit is verschillende sociale lagen en achterbannen met elkaar te verbinden. Dan heb je te maken met verschillende manieren van kijken en uiteenlopende opvattingen, met debat en wrijving als gevolg. Is het nu niet te stil in de PvdA of tussen de PvdA en GroenLinks?

“Zo stil is het niet. Er is best wrijving. Neem CETA (handelsverdrag met Canada, red). De Tweede

Kamerfracties van PvdA en GroenLinks en Eerste Kamerfractie van GroenLinks waren tegen, de Eerste Kamerfractie van de PvdA vóór. De combinatie PvdA/GroenLinks fractie in Zeewolde stemde vóór een datacenter en GroenLinks brak daarop met de PvdA in Zeewolde. Ook de ontwikkeling van de luchthaven bij Lelystad is zo’n onderwerp: lokale werkgelegenheid versus klimaatschade. Die discussie zie je niet alleen tussen maar ook binnen onze partijen.

Bij dit soort vraagstukken is het een kwestie van wikken en wegen, het is niet zwart of wit. We moeten bereid zijn het grijze gebied te omarmen en verschillende perspectieven op te zoeken. Niet bang zijn om moeilijke debatten aan te gaan en dilemma’s openlijk te bespreken. Het partijbestuur ondersteunt niet voor niets het organiseren van debat, ook in onze partij. Uiteindelijk zal dat alles tot meer onderling begrip en cohesie leiden.

Dat is bij CETA niet goed gegaan binnen de partij, we hebben niet genoeg ruimte en tijd genomen om de dilemma’s bij dit verdrag in bredere kring te bespreken. Met als resultaat: afgeronde standpunten pro en contra in de krant, maar geen dialoog, niet samen wikken en wegen. Die verschillende perspectieven zijn ook aan de orde bij het migratievraagstuk. Aan de ene kant staat de internationale solidariteit en verrijking door culturele uitwisseling, aan de andere kant staan de nadelige gevolgen van migratie juist voor de sociaal-economisch zwakkere groepen waarvoor wij willen opkomen. Een cultureel versus een sociaaleconomisch perspectief. GroenLinks wordt wat meer geassocieerd met het eerste, de PvdA wat meer met

het tweede. Binnen en tussen de partijen zou het moeten schuren hierover, anders komen we niet verder. Dat is wel nodig want links moet zich meer mengen in het publieke debat over migratie, dat nu gekaapt wordt door rechts en extreemrechts. Dat kan alleen als we er intern goed over gesproken hebben.”

Willem Banning vond dat een partij de draaischijf moet zijn tussen burger en bestuur. Mening en voorkeuren in de samenleving vinden hun weg naar de politiek en omgekeerd worden politieke afwegingen gedeeld met de burgers. Vind je dat die schijf in de PvdA op dit moment voldoende draait?

“Een mooi voorbeeld vind ik de totstandkoming van ons verkiezingsprogramma. Duizenden leden hebben hierover meegesproken, ze hebben zoveel meer ervaring en kennis dan de programmacommissie op terreinen als de zorg, het onderwijs, de arbeidsmarkt en duurzaamheid. Door deze interactie is het een sterk programma geworden dat nu de leidraad in de fractie is.

Maar hiermee staan de meningsvorming en het debat niet stil. Ik heb ‘de rode draad’ geïntroduceerd (<https://rodedraad.pvda.nl/>). Het is een programma om permanent onze ideeënvorming aan te scherpen. We halen de waarden op die mensen hebben, hun zorgen en ideeën, gaan langs deuren. Dat brengt verdieping aan in onze eigen gedachten, vervolgens gaan we langs bij experts die slimme oplossingen kunnen bedenken. Kortom, we willen onze leden inzetten en hun denkkraft benutten. Overigens is dit programma ook gericht op niet-leden.

Leden vormen niet automatisch een afspiegeling van onze electorale achterban. Ook willen wij aanhaken bij

verwante maatschappelijke organisaties, bijvoorbeeld de FNV, om zo de linkse beweging meer energie te geven.

Die draaischijf, dat circulair proces, willen we ook toepassen als het gaat over de samenwerking met GroenLinks. Ook daar willen we de denkkracht van onze leden en die van GroenLinks benutten. De krachten bundelen is per slot van rekening veel meer dan zetels optellen, het gaat er ook om met een sterk en aantrekkelijk programma mensen te enthousiasmeren en te mobiliseren. Eerst komt er een discussie-aanzet van de wetenschappelijke bureaus. Dat wordt besproken met de leden. De resultaten van die gesprekken worden dan weer verwerkt en uiteindelijk na één of meerdere rondes denken we aan een manifest. En dat is wellicht weer een uitgangspunt voor verdere verdieping. Zo denk ik dat we verder kunnen komen.

Probleem is wel dat dit veel organisatie en ondersteuning behoeft, dat wordt nog spannend met de kleine staf waarover we kunnen beschikken. Met het verkiezingsprogramma hebben we het ook zo gedaan, dus zou het moeten lukken om het voor andere onderwerpen ook zo in te richten. Ook zijn er de media, die debatten in en rond de partij vaak framen als ruzie en als interne zwakte, terwijl wij deze juist zien als bron van nieuwe ideeën. Dat mag nooit een excuus zijn om debat achterwege te laten, maar hiermee moeten we natuurlijk wel rekening houden.”

Johan Fretz stelt in zijn documentaire What's left dat de PvdA haar idealen is kwijtgeraakt. Moet

de PvdA nu gaan werken aan een nieuw beginselprogramma, uitgebreid herbronnen of het Van Waarde traject hervatten?

“Nee hoor, onze idealen staan als een paal boven water. Die zijn eerder geformuleerd, ze zijn in het Van Waarde-traject aangescherpt en in ons verkiezingsprogramma verwerkt. Bestaanszekerheid, solidariteit, duurzaamheid, vrijheid en gelijkwaardigheid: dat is de meetlat waarlangs wij voorstellen beoordelen. Maar als bestuurderspartij links van het midden die bestuurlijke verantwoordelijkheid wil nemen, moet je compromissen sluiten.

Ten tijde van Rutte-11 stond het land zo ongeveer op het randje van faillissement, je moet de compromissen die toen gesloten zijn wel zien in de context van die tijd. Achteraf weet je het natuurlijk altijd beter, en misschien waren we toen wat al te gretig om compromissen te sluiten, maar zie het vooral in de heftigheid van die tijd. En dan vind ik het zo flauw om nu achteraf te roepen dat de PvdA haar idealen kwijt zou zijn geraakt. Nogmaals, die idealen staan recht overeind. Wel moeten we nu meer de ruimte nemen om de compromissen en de afwegingen die daartoe hebben geleid toe te lichten en te bespreken met de achterban, niet het resultaat alleen maar krampachtig verdedigen. Mensen begrijpen echt wel welke keuzes je maakt, net zoals deelnemers aan de debatten binnen onze partij, waar ik zojuist over sprak, langs verschillende perspectieven naar politieke vraagstukken kunnen kijken.”

Je had het net over een bestuurderspartij links van het midden. Dat klinkt als een groep politieke professionals, die door middel van verkiezingen één

keer een mandaat ophaalt en daarna niet meer gericht is op het contact met de achterban.

“Zo bedoelde ik het niet. Wat ik bedoel met bestuurderspartij is dat wij bereid zijn politieke verantwoordelijk te dragen. Maar wij zijn niet bereid om alles opzij te zetten om maar te besturen. Idealen staan voorop, en als de idealen daarmee dichterbij komen, dan willen wij bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen”.

Er lijkt veel sympathie te bestaan in Nederland voor het grondidee van de sociaaldemocratie, de boel bij elkaar houden, spreiding van kennis, macht en inkomen. Waarom vertaalt zich dat niet in binding met of stemmen op de PvdA?

“We zijn de grootste ledenpartij van Nederland en bij de Europese verkiezingen waren we de grootste. Bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen hadden we last van het ‘rally around the flag’ fenomeen: midden in corona tijd werd Rutte gezien als een krachtadig premier aan wie kiezers vertrouwen wilden schenken om ons door coronacrisis te blijven loodsen. Als sociaaldemocraten hadden we net een leiderschapswissel gehad, vlak voor de verkiezingen. Dat heeft niet bepaald geholpen.

Ik ben en blijf optimistisch, zeker als ik kijk naar de opkomende protesten zoals het woonprotest en ‘Nederland verdient beter’ van de FNV. Ik zie grote kansen, zeker als we samen met GroenLinks duidelijk kunnen maken dat we over onze eigen schaduw heen kunnen stappen en elkaar de hand kunnen reiken ten behoeve van een beter Nederland. Politiek beoefen je voor de mensen en niet voor jezelf als partij. Ik ben ervan overtuigd dat dit een aantrekkelijk aanbod is voor mensen, ik zie de komende tijd met optimisme tegemoet.”

GEEN LIEVE GEZICHIES

Nederland Museumland is deze winter overladen met aantrekkelijke tentoonstellingen. Suze Robertson in Museum Panorama Mesdag spant de kroon. Een verrassing in een klein maar zeer verzorgd museum in Den Haag.

✂ Door Tim Zeedijk

‘In de eerste week van oktober kwam een vriend uit Kopenhagen een paar dagen over. Drie dagen Nederlandse musea, grasduinen door het aanbod. David Hockney in Teylers Museum. De Nieuwkomers in het Frans Hals Museum, Vlaamse kunstenaarsimmigranten in Nederland rond 1600. En alle schuttersstukken van Frans Hals zijn in het museum bij hoge uitzondering bij elkaar gebracht. In Amsterdam zagen we de nieuwe collectiepresentatie van het Stedelijk Museum en de indrukwekkende tentoonstelling Youth, van Anna Imhof. Een overweldigende installatie die je de keel dichtknijpt. De bureaus van het Van Gogh Museum presenteren Gustav Klimt als een Golden Boy en laten zien waar Klimt zijn inspiratie vandaan haalde. Ook in het Mauritshuis in Den Haag draait het om inspiratie bij de tentoonstelling Flash Back, Hollandse Meesters gemengd met werk van hedendaagse fotografen. En er is een bescheiden selectie van meesterwerken uit de Frick Collection in New York op bezoek. Rembrandts meesterlijke Zelfportret uit 1658 behoort tot een groep van wereldvermaarde werken uit de Westerse kunstgeschiedenis en is maar zelden in Nederland te gast. Zo is er van alles te zien in Nederland en tevreden haptten we een haring op de Grote Markt in Haarlem en aten

we kibbeling bij de kraam voor het Binnenhof. Maar de echte traktatie was een onverwacht fraaie tentoonstelling in een museum waar we in geen jaren geweest waren. Het weerzien met het enorme cilindervormige Panorama dat Hendrik Willem Mesdag in 1880 met collega’s schilderde was op een ouderwetse manier behaaglijk. Na veel opgeblazen tentoonstellingsvormgeving is deze negentiende eeuwse low-tech kijksdoos op reuzenformaat een verademing. En een feest voor het oog. Ik kon me niet herinneren dat het werk je zo kan meenemen in de illusie van een strandwandeling naar een hoog punt op de duinen bij Scheveningen. Geen kitsch of ingewikkeld effectbejag, geen geforceerde actualisering of toevoegingen van de eigen tijd, onleesbare teksten met gezwollen ideeën over de mogelijke betekenis van kunst, maar een eenvoudig panorama, een uitzicht over zee door de ogen van de 19de-eeuwse meesters van licht en lucht. Ook Vincent van Gogh ging er samen met Theophile de Bock, een van de schilders van het Panorama Mesdag, heen, toen het schouwspel net geopend was. Hij prees het werk van zijn collega-schilder: *Le seul défaut de ce tableau est de ne pas avoir de défaut* [het enige gebrek van dat schilderij, is dat het geen gebreken heeft].

Je kan je afvragen of hierin geen subtiel afprijzen van het werk schuilt. Immers, is het allemaal niet té mooi? Zo’n heerlijk duingezicht op 120 strekkende meter canvas van 14 meter hoog? Tot op de dag van vandaag het grootste schilderij van Nederland. Is dat niet te zoetsappig voor de complexe wereld van vandaag? En trouwens, hoe zit het met de complexe wereld van de jaren 1880 – 1920, de periode dat Suze Robertson aan haar eigenzinnige oeuvre werkte?

In de compacte en zeer elegante benedenzalen van Museum Panorama Mesdag is er een gebalanceerde tentoonstelling aan haar stoere werk gewijd. Samen met de uitvoerige en goed gedocumenteerde catalogus die bij de tentoonstelling is verschenen wordt hier het leven en werk van een buitencategorie kunstenaar gepresenteerd. In de eerste plaats is ze een vrouw, en alleen daarom al een uitzondering in het door mannen gedomineerde werkveld. Ze stond zeker niet alleen, er waren meer en ook net als haar goedverkopende vrouwelijke kunstenaars aan het einde van de 19de eeuw, maar zo zelfstandig en onafhankelijk als Robertson zijn er maar een paar.

Robertson, dochter van een Haagse ambtenaar en opgegroeid in een kostschool in Wassenaar, genoot een opleiding tot tekenlerares in Den Haag, Amsterdam en Rotterdam. Ze vestigde zich in 1883 op 27-jarige leeftijd in Den Haag als kunstenaar, en maakt in die jaren deel uit van de bruisende kunstscene van die stad: de mannen en vrouwen van de Haagse School. Als je het redelijk middle of road werk van Robertson uit die vroege jaren bekijkt, dan vraag je je af hoe het mogelijk is dat een ambitieuze maar nog amper verkopende kunstenaar daarmee in haar levensonderhoud kon voorzien. Ze had echter van haar oom en peetvader geleerd hoe ze beurseffecten kon beheren en had spaargeld waar ze op kon interen. En dat is meteen een tweede opmerkelijke kwalificatie: gedurende haar hele leven is Suze Robertson geheel financieel onafhankelijk – al was het niet altijd gemakkelijk en moest ze er hard voor werken. Maar met die zelfstandigheid was gewaarborgd dat ze artistiek gezien kon doen wat ze wilde. Een enkele keer nam

ze een opdracht aan, om deze na dagen geploeter terug te geven en de koper dan maar een keuze uit bestaand werk te laten maken ‘doodgelukkig dat ik mijn vrijheid terug had, om weer te maken wat ik zelf verkoos’ (zo schrijft Robertson in een brief aan Richard Bisschop op 11 augustus 1904).

Wat kenmerkt haar werk dan eigenlijk? Geroemd als de vrouwelijke Van Gogh of een voorloper van Mondriaan lijkt ze aan het perfecte ideaal van onze tijd te voldoen. Een onafhankelijke vrouw, die misschien wel sociaal bewogen – al zijn daar geen aanwijzingen voor aangedragen – de eenvoudige boeren tot onderwerp van haar experimentele schilderijen verheft en in haar vorm de werkelijkheid soms zoveel geweld aandoet dat ze eerder bij de expressionisten of zelfs de abstracten thuishoort dan bij de Haagse of de Amsterdamse School. Bovendien, zo werd uit het archiefonderzoek duidelijk, gebruikt ze een fotocamera om haar composities te verbeteren – ook dat horen we graag en al snel lijkt Robertson zo avant garde. Maar daar geven haar werk en de dateringen daarvan geen aanleiding toe. Ze is eigenzinnig in de manier van uitvoeren maar niet revolutionair. En daar is ook niets op tegen. Sterker – het past bij haar zelfstandige en steeds zoekende natuur om zich juist niets aan te trekken van wat er in de mode is of zal komen.

In 1912 herinnert ze zich dat ze meermaals door handelaars werd aangespoord om het een en ander wat mooier te maken ‘...maar dan was altijd mijn antwoord: wilt u het niet hebben? – goed. Anders moet u het maar nemen zoals ik het maak. En dan namen ze het niet, en ik schilderde geen lieve

gezichies, hield mij buiten de wisselende kunstbegrippen en andere invloeden’. (M.J. Brusse, “onder de mensen” Nieuwe Rotterdamse Courant, 6 oktober 1912. Catalogus tentoonstelling pagina 139). Met andere woorden – Robertson is er allemaal niet zo mee bezig. Ploetert voort op haar manier en bereikt daarmee hetgeen noodzakelijk was: een inkomen voor haar en haar eveneens schilderende man, die amper verkocht, en hun opgroeiende dochter, die ook kunstenaar zou worden. Omdat de sterk reactionaire kunstmarkt ook toen al vooral dreef op de verkoop van wat 30 jaar eerder aan de orde was, nam de verkoop van haar werk toe naarmate ze ouder werd, en werden er steeds vaker werken van haar hand tentoongesteld. Haar consistente kwaliteit veranderde na 1900 niet radicaal en dus kon het gebeuren dat ze in 1920 op een tentoonstelling in Utrecht de tweede prijs wint voor een ingezonden werk dat al bijna 25 jaar oud was.

De tentoonstelling en het boek presenteren een stoer en bonkig geschilderd oeuvre van een kunstenaar die bij leven status onder kenners en vakbroeders genoot, die na haar dood in 1922 niet geheel is vergeten, maar toch amper in de belangstelling heeft gestaan. Nu, met een hernieuwde aandacht voor vrouwelijke kunstenaars en met het uitvoerig onderzoek dat aan de basis van deze tentoonstelling staat, hoort ze er voortaan weer bij. Niet als voorloper of als navolger, maar als een van de vele zeer getalenteerde kunstenaars waaraan eigenlijk meer aandacht zou moeten worden besteed. En dan heel graag op de elegante en verzorgde manier zoals dat in Den Haag is gedaan.

Tim Zeedijk is kunsthistoricus en werkt als projectleider tentoonstellingen

Suze Robertson maakte vele honderden figuurstukken en portretten. Geen van die koppen tonen lieve gezichies zoals ze het zelf omschrijft. Ze wilde duidelijk geen pleaser zijn en maakt haar schilderijen met stevige strepen en een dik impasto. Haar tekeningen in zwart krijt ruw en krassend. De aquarel Hoekje van het atelier laat een andere kant van haar talent zien. De lastige techniek van het werken met waterverf, waarbij één verkeerde keuze de boel volledig laat instorten, krijgt in de handen van de steeds zoekende Robertson een wonderlijke balans. Hier is ze op het allerlaatste moment gestopt – een extra laag of toon en er was van het blad niet veel meer overgebleven dan een donkere vlek. Maar juist daarom is dit misschien wel een van haar meesterwerken. Traditioneel in onderwerp en techniek – een stilleven in aquarel – maar monumentaal en eigenzinnig in de uitvoering.

Suze Robertson. Eigenzinning.
Toegewijd. Modern.
24 09 2022 – 05 03 2023
Museum Panorama Mesdag.
Zeestraat 65, Den Haag

Suze Robertson, Hoekje van mijn atelier, ca 1898 – 1903, Waterverf op papier, 650 x 453 mm, collectie Groninger Museum NB - Omdat werken op papier kwetsbaar zijn, wordt deze aquarel pas vanaf midden december tot begin maart getoond in zaal 1 van het museum.

EGBERT DE VRIES DE MENS EN DE MENSHEID

Egbert de Vries is voorzitter van de Steunstichting Banning Vereniging.

Het zit erop. Rutger Groot Wassink, Amsterdams' Groen Links-wethouder van sociale zaken, maatschappelijke opvang, vluchtelingen en democratisering heeft zojuist de Michael van der Vlis-lezing gehouden en staat buiten een sigaretje te roken. We zijn in gesprek en PvdA-veteraan Freek Salm komt erbij staan. Hij complimenteert Groot Wassink met diens zorgvuldige aanpak van de ongedocumenteerde vluchtelingen in de stad en geeft nog eens aan hoe anders de houding was van het stadsbestuur toen Freek nog de coördinator was van de Vluchtkerk. Toenmalig burgemeester Van der Laan wilde er niks van weten en bood geen hulp aan.

De Vluchtkerk... het brengt allerlei herinneringen bij mij boven, vooral aan de groep We are Here! Ik zat toen in het moderamen van de protestantse diaconie (lees; dagelijks bestuur) en wij waren al vroeg bij deze groep ongedocumenteerden betrokken. Zij sloegen eerst hun tenten op in de tuin van de diaconie, de groep en het protest groeide, en via een verblijf in een oude school in Osdorp kwamen ze uiteindelijk dus in dat leegstaande kerkgebouw terecht dat Vluchtkerk werd genoemd. De eigenaar wilde wel aan een tijdelijk verblijf meewerken mits er iemand professioneel de verantwoordelijkheid nam. En toen stapten wij als diaconie er weer tussen en stelden Freek Salm aan als deze coördinator. We are Here! heeft waargemaakt waar ze voor stond. Aandacht vragen voor de ongedocumenteerde afgewezen vluchtelingen die in deze stad en in ons land verblijven, vaak totaal gemarginaliseerd en altijd uitzichtloos. Tegelijk vocht de groep natuurlijk ook voor het eigen hachje, probeerden ze

samen hun lotsverbetering te organiseren. En dat is ook deels gelukt. Sommigen kregen eindelijk de psychische of medische zorg die ze nodig hadden. Anderen kregen alsnog hun vluchtverhaal op orde en een verblijfsstatus. En een deel kon gaan werken aan de terugkeer in de langverblijfsvoorzieningen die Groot Wassink regelde.

De PvdA heeft altijd een licht ambivalente houding gehad in dit vraagstuk. De gedachte is dan: we helpen deze mensen, die zich nadrukkelijk manifesteren, maar wat dan met alle anderen die ook in vergelijkbare situaties zitten? En wat te denken van afgewezen vluchtelingen die wel nog documenten hebben? Die gaan onherroepelijk sneller terug. Of: hoe wegen we de situatie van deze mensen tegen die situatie van andere migranten die geen legale verblijfstitel hebben, maar niet via de asielroute maar via een toeristenvisum zijn binnengekomen? In Amsterdam wonen duizenden van dit soort migranten, die vaak vastzitten in zeer slechte banen en huisvesting. Hun kinderen kunnen niet studeren en vele tientallen daarvan hebben nu hun leven in de pauzestand. Het is allemaal waar. We are Here! zijn echt niet de enige migranten die in een zeer slechte situatie bivakkeren.

We kunnen, is dan de redenering, niet iedereen helpen. Zelfs al is het zo dat er nog best ruimte is voor meer mensen. Op dit moment is slechts 10% van ons land bebouwd met woningen en hun voorzieningen en wordt meer dan 50% in gebruik gehouden door het landbouwgrondkapitaal. In een land als Taiwan, even groot als Nederland, wonen 23 miljoen mensen en daar is een groot deel ook nog eens door

bergen onbewoonbaar. Wat veel meer een rol speelt bij de beoordeling van de mogelijkheid om nieuwe migranten op te nemen in de samenleving is ons sociaal stelsel (kunnen wij onze verzorgingsstaat overeind houden) en de kwaliteit van werk (gaat de standaard niet omlaag met meer illegaal werk). Bij sommige PvdA-ers leidt dat dan tot koudwatervrees om een groep vluchtelingen te helpen, zeker als die niet hebben voldaan aan onze processen en protocollen. Zoals Job Cohen zei in zijn gesprek met documentairemaker Jonathan Fretz: 'PvdA'ers hebben de neiging om goed te zijn voor de mensheid, maar niet voor de mens'.

Daar kun je dus ook anders naar kijken. Uitleggen waarom je wegens precedentwerking iemand vooral niet kan helpen kan er gemakkelijk toe leiden dat je niemand helpt. En je speelt er rechts mee in de kaart die migranten voor het gemak wegzetten als gelukszoekers waar we geen poot voor hoeven uitsteken. (Terzijde: dit ervaar ikzelf als het merkwaardigste frame ever. Wat is er mis met geluk zoeken? Sterker nog volgens mij mag niemand op zijn of haar krent blijven zitten maar hebben we allemaal de dure plicht om het geluk te zoeken.) Ik ga hier geen heilig boontje uithangen, ook ik verdedig ons restrictief

migratiebeleid. En tegelijk ben ik blij dat onze fractie zich wel heeft ingezet in Amsterdam voor de ongedocumenteerden. En denk ik terug aan de Congolese vluchtelingen die weken in ons Oranjekerk gebouw verbleven om voor hun situatie aandacht te vragen. Aan Deniz, de Koerdisch-Turkse jongen die ik ondersteunde en weinig kans had op een asielstatus, en aan Dieudonné, de Kameroener die na jaren verblijf in een kamertje in de kerk toch statushouder werd. Om dan maar te eindigen met dat andere woord: wie één mens redt, redt de mensheid.

COLOFON

Redactie: Dirk Achterbergh, Twan van Lieshout, Joke van der Neut, Evelien Polter en Lianne Schuurig.

Aan dit nummer werkten mee: Floris Burgers, Koen Holtzapffel, Leonie Hosselet (correctie), Merel Remkes (redactie), Egbert de Vries, Jochum Veenstra, Naomi Woltring, Tim Zeedijk.

Vormgeving: Rosa Stigter

Oplage: 500

ISSN: 23520-7870

Over Tijd & Taak: *Tijd & Taak* wordt sinds 1932 uitgegeven door de Banning Vereniging en haar voorlopers Zingeving.net en de Arbeiders Gemeenschap (AG) der Woodbrookers. Het blad is de opvolger van *De Blijde Wereld*, dat van 1902 tot 1932 verscheen. De woorden uit psalm 24 "Aan God behoort de aarde en haar volheid" sierden als motto jarenlang het omslag van *Tijd & Taak*.

Deadline: De deadline voor het volgende nummer is 8 februari 2023.

Abonnement: Een jaarabonnement op *Tijd & Taak* kost € 15,-. Leden en donateurs van de Banning Vereniging ontvangen het blad kosteloos.

Over de Banning Vereniging: De Banning Vereniging organiseert activiteiten op het snijvlak van levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie. De Banning Vereniging organiseert bijeenkomsten voor het Netwerk PvdA en levensovertuiging, de jaarlijkse Banningleergang, de halfjaarlijkse Banning Conferenties en de tweejaarlijkse Banningprijs en Banninglezing.

Banning Vereniging
voor levensovertuiging, religie en sociaaldemocratie
Postbus 10567, 1001 EN Amsterdam
Rekeningnummer: NL87 TRIO 0198 5100 39

info@banningvereniging.nl
www.banningvereniging.nl

LEVENSOVERTUIGING
BANNINGVERENIGING RELIGIE
SOCIAALDEMOCRATIE

LIEKE MARSMAN

IN MIJN MAND

Lieke Marsman (1990) schrijft al meer dan vijftien jaar poëzie. In 2010 debuteerde ze met *Wat ik mijzelf graag voorhoud*, bekroond met drie debuutprijzen. Drie jaar later verscheen *De eerste letter* en in 2017 volgde de roman *Het tegenovergestelde van een mens*, waarin ze proza met poëzie klimaatverandering onderzoekt. In 2018 verscheen *De volgende scan* duurt vijf minuten, gedichten en een essay over haar kankerdiagnose. In haar nieuwe bundel *In mijn mand* (Uitgeverij Pluim) behandelt ze de grootste thema's die het menselijke bestaan kenmerken: de waarde van het leven en de plek van de dood in een mensenleven. Lieke Marsman is de Dichter des Vaderlands 2021-2022

Foto: Elies Van Renterghem

IN MIJN MAND

Ik heb niet stilgezeten, ik heb Sartre gelezen
 en Kant en Kierkegaard. Als ik doodga
 hoop ik op een hemel
 om met hen in te kaarten
 (ik vraag me af
 of Marx voor geld zou spelen). Lachend
 zal ik vier azen op tafel gooien, twee jokers
 achter de hand. 'Schenk mij bij!'
 zal ik roepen naar een engel in een
 doorzichtig gewaad,
 maar de doden hebben geen stem. Natuurlijk
 hebben de doden wel een stem. Driekwart
 van de boeken die je leest
 zijn geschreven door een dode
 toen die dode nog leefde. En zo
 sippelt het verleden de toekomst in.

Dying is an art, schreef Sylvia Plath
 Doodgaan is weer kind zijn, denk ik
 Volledig overgeleverd
 aan de elementen, zonder
 dat je iets te zeggen hebt
 over de plekken waar het leven
 (een kinderwagen als het ware)
 je naartoe rijdt